

319.376

6

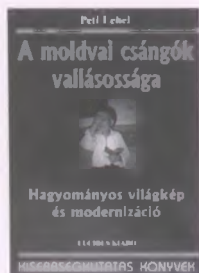
17. évf.
2008.
4. szám

KISEBBSÉG KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

A Lucidus Kiadó új könyvei

Peti Lehel:
A moldvai csángók
vallásossága

Budapest, 2008. 255 p.
2800 Ft

Sas Péter:
Kós Károly,
a hűség embere

Budapest, 2008. 166 p.
2600 Ft

Kulcsár Péter:
Humanista történetírás
Magyarországon

Budapest, 2008. 200 p.
2800 Ft

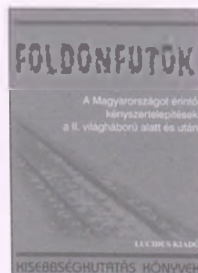
Fazekas Csaba:
Deák Ferenc
egyházpolitikája
a reformkorban

Budapest, 2008. 192 p.
2600 Ft

Štefan Šutaj:
Magyarok
Csehszlovákiában
1945 - 1948 között

Budapest, 2008. 292 p.
2800 Ft

Cholnoky Győző:
(szerk.)
Földönfutók

Budapest, 2008. 191 p.
2600 Ft

KISEBBSÉG KUTATÁS

MINORITIES STUDIES AND REVIEWS

17. évfolyam, 2008. évi 4. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző

Szerkesztőbizottság: *Niederhauser Emil* (elnök), *Pomogáts Béla*, *Miskolczy Ambrus*, *Szarka László*, *Szász Zoltán*, *Tóth Ágnes*, *Doncsev Toso*, *Péntek János*, *Kocsis Károly*, *Tóth Pál Péter*, *Halász Iván*. Kiadja a Lucidus Kiadó, 1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: 282-2250. Szerkesztőségi titkár: *Vágó Pálné*, Grafikai tervező: *Szabó János*. Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft. 1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Korrektor: *Mezey László Miklós*. Szerkesztőség: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fsz. 82-83. Tel./fax: 225-2866. A lap megjelenik negyedévenként. Éves előfizetési ár: 4400 Ft (áfá-val), külföldön 24 euro+12 euro (postaköltség tengerentúlra), illetve + 8 euro (postaköltség Európába). Lapszámonkénti ár: 1100 Ft. Előfizethető a kiadónál a Monor és Vidéke Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján. Nyomás és kötés: Oliton Kft. 1104 Budapest, Kada utca 149. Felelős vezető: *Balogh Antal*.

Internet: www.lucidus.hu <http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas>

HU ISSN 1215-2684

A lap megjelenését
az Oktatási és Kulturális
Minisztérium és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Válogatásunk kiadványai

Alternatives (USA)

Contemporary Review (Anglia)

Current History (USA)

Etniceszkaja szocializacija v doindustrialnom i szovremennom obscsesztve:
opit i problemi prejemsztvennosztyi (Oroszország)

Government and Opposition (Anglia)

Kisebbségi magyar közösségek a 20. században (Magyarország)

Nationalities Papers (Anglia)

Nations and Nationalism (Anglia)

Osteuropa (Németország)

La Revue Internationale et Strategique (Franciaország)

Revue Politique et Parlementaire (Franciaország)

Südosteuropa Mitteilungen (Németország)

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

A PRÁGAI TAVASZ SZLOVÁK ÉS MAGYAR SZEMMEL	
Žatkuliak, Jozef: Az 1968. évi cseh-szlovák föderáció	633
Popély Árpád: A prágai tavasz és a csehszlovákiai magyarság	642

CIGÁNY ÖNKÉP ÉS MINDENNAPOK

Békési Ágnes: Magyar cigány és oláh cigány családok Magyarországon	662
Oláh József: Roma identitás és önreprezentáció	687

MAGYAR HORIZONT

Péntek János: Termini: magyar nyelvészeti kutatóállomások hálózata a Kárpát-medencében	699
---	-----

AZ ERDÉLYI RENESZÁNSZ EMBER: 125 ÉVE SZÜLETETT KÓS KÁROLY

Pomogáts Béla: A kultúraépítő ember – Arcképvázlat Kós Károlyról	723
--	-----

KRITIKA

Cholnoky Győző: Tabló a magyar kisebbségről	732
Csámpai Ottó: Etnikai szocializáció a hagyományos és modern udmurt társadalomban	734

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK	
Stepan, A.: Elméleti összehasonlítás és politikai gyakorlat (<i>Lajtai L. László</i>)	738
Dumont, G.-F.: Immigráció és Európa (<i>Kakasy Judit</i>)	742
Bolzen, S.: Délkelet-európai fiatalság: „európai” nemzedék és Európa-tudat (<i>Komáromi Sándor</i>)	745
Roger-Machart, J.: Az Európai Unió új megközelítése Koszovó ügyében (<i>Kakasy Judit</i>)	747
Triandafyllidou, A.: Mindennapi elképzelések a nemzetről és Európáról: Olaszország esete (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	750
Duara, P.: A nemzetek globális és regionális szerkezete Kelet-Ázsiából nézve (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	754
Yang, D. L.: Kényszerített harmónia. Kína olimpiai hullámvasútja (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	757

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Kallen, E.-M.: Kisebbségi „exterritórium”: berlini interjú Végel Lászlóval (<i>Komáromi Sándor</i>)	761
--	-----

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Pickhan, G.: Transznacionalitás, interkulturalizmus, mobilitás: a kelet-európai zsidó történelem tényezői (<i>Komáromi Sándor</i>)	764
Steindorff, L.: A nemzeti önmeghatározás felekezeti háttere Bosznia-Hercegovina népeinél (<i>Komáromi Sándor</i>)	766
Corner, M.: Belgium mint nemzet fennmaradása (<i>Lajtai L. László</i>)	769

KÖZÉP- ÉS KLET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI

Raith, M.: Stabilitástervezés válság idején.

Az Európai Unió felelősségvállalása a nyugat-balkáni térséggel kapcsolatban

(Lajtai L. László) 773

KISEBBSÉGI POLITIKA

Land, T.: Szemben a szlovákiai romaüldözés veszélyével *(Kakasy Judit)* 778Schüler, S.: A politikai kultúra deficitjei Bulgáriában *(Komáromi Sándor)* 780

Kavaliauskaite, J.: A terror illúziója. A litvániai cigányok identitásának

megfigyelése *(Varga-Kuna Bálint)* 782Nash, M.: Fekete bárány, fehér bárány: a svájciak és a bevándorlók *(Kakasy Judit)* 785

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Cvijić, S.: Az inga kilengései. A II. világháború története a szerb és horvát belpolitika és nemzeti identitás összeegyeztetésének nehézségei tükrében *(Lajtai L. László)* 787Fleming, M.: Görög „hősök” a Lengyel Népköztársaságban és a hidegháború geopolitikája 1948-1956 *(Varga-Kuna Bálint)* 791

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

THE PRAGUE SPRING THROUGH SLOVAK AND HUNGARIAN EYES

Zatkuliak, Jozef: The Czech - Slovak federation in 1968	633
Popély, Árpád: The Prague Spring and the Hungarians of Czechoslovakia	642

GYPSY SELF REPRESENTATION AND EVERYDAY LIFE

Békési, Ágnes: Hungarian and Romanian Gypsy families in Hungary	662
Oláh József: Roma identity and self representation	687

HUNGARIAN HORIZON

Péntek, János: Termini: network of Hungarian linguistic research centres in the Carpathian Basin	699
---	-----

A RENAISSANCE FIGURE OF TRANSYLVANIA: THE 125TH ANNIVERSARY OF KÁROLY KÓS

Pomogáts, Béla: The culture man – a portrait of Károly Kós	723
--	-----

CRITIQUE

Cholnoky, Győző: The Hungarian minorities	732
Csámpai, Ottó: Ethnic socialization in the traditional and modern Udmurt society	734

REVIEW

NATIONAL IDENTITY, NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

A. Stepan: Comparative Theory and Political Practice (<i>Lajtai L. László</i>)	738
G.-F. Dumont: Immigration and Europe (<i>Kakasy Judit</i>)	742
S. Bolzen: The youth of south Eastern Europe, the 'European' generation and the European consciousness (<i>Komáromi Sándor</i>)	745
J. Roger-Machart: A new approach to Kosovo in the European Union (<i>Kakasy Judit</i>)	747
A. Triandafyllidou: Popular perceptions of Europe and the Nation: the case of Italy (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	750
P. Duara: The global and regional constitution of nations: the view from East Asia (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	754
D. L. Yang: Forced Harmony: China's Olympic Rollercoaster (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	757

NATIONAL AND ETHNIC LITERATURES

E-M. Kallen: Minority "exterritory": interview with László Végel in Berlin (<i>Komáromi Sándor</i>)	761
--	-----

CULTURE OF MINORITIES

G. Pickhan: Transznacionalität, interculturalism, mobility: the aspects of the Jewish history of Eastern Europe (<i>Komáromi Sándor</i>)	764
L. Steindorff: The religious background of national self-determination of the people of Bosnia-Herzegovina (<i>Komáromi Sándor</i>)	766
M. Corner: Belgium's Survival as a Nation (<i>Lajtai L. László</i>)	769

COOPERATION OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN PEOPLES AND STATES

M. Raith: Projecting Stability in a Time of Crisis – The European Union's Responsibility towards the Western Balkans (<i>Lajtai L. László</i>)	773
--	-----

MINORITY POLICY

T. Land: Coping with the persecution of the roma in Slovakia (<i>Kakasy Judit</i>)	778
S. Schöler: The deficit of political culture in Bulgária (<i>Komáromi Sándor</i>)	780
J. Kavaliauskaite: Chimeras of Terror: Disciplining Roma Identity in Lithuania (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	782
M. Nash: Black sheep, white sheep: the Swiss and immigration (<i>Kakasy Judit</i>)	785

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

S. Cvijic: Swinging the Pendulum: World War II History, Politics, National Identity and Difficulties of Reconciliation in Croatia and Serbia (<i>Lajtai L. László</i>)	787
M. Fleming: Greek "Heroes" in the Polish People's Republic and the Geopolitics of Cold War, 1948-1956 (<i>Varga-Kuna Bálint</i>)	791

TANULMÁNYOK

A prágai tavasz szlovák és magyar szemmel

Jozef Žatkuliak

Az 1968. évi cseh-szlovák föderáció

Jozef Žatkuliak: The Czech – Slovak federation in 1968

The pivotal aim of the Czechoslovakian Spring was the federation of the integrate state. During the negotiations it became evident that the representatives of the Czech nation were not prepared to accept the suggestions of Slovakia – a situation similar to the one in 1945. The background of this attitude was that the Czech identity was understood to be equal to the Czechoslovakian identity.

A két államalkotó nemzet, a szlovák és a cseh a közös állam létrejötte óta az ország földrajzi-politikai fekvése miatt a nagyhatalmi érdekeket kifejező nyomásnak volt kitéve. Közép-Európa térképe a huszadik század folyamán vagy nyugati, vagy keleti irányban módosult. A jaltai egyezményt Washington és Moszkva tiszteletben tartotta – elkövetkezett azonban a viharos 1968-as esztendő. Az Egyesült Államokat a vietnami háború kötötte le, a szovjet-kínai viszony kiéleződött, a Közel-Keletet, Görögországot, Lengyelországot, Nyugat-Németországot, Franciaországot és Írországot nyugtalanság uralta. Ausztriában és Magyarországon kibontakozóban volt a diákmozgalom. A reformpárti Prágában és Pozsonyban pedig úgy tűnt, hogy a szocializmus szovjet modellje Csehszlovákiában megváltoztatható.

Azonban a Szovjetunió arra akarta kihasználni a bonyolult nemzetközi helyzetet, hogy az addig meg nem szállt Csehszlovákiába csapatokat és rakétákat telepítsen. Tudatában volt annak, hogy sem az Egyesült Államok, sem a NATO más tagországai nem fogják megbontani a világban fennálló s a bipolaritáson alapuló törékeny egyensúlyt. Moszkva élénk figyelemmel kísérte a csehszlovákiai belpolitikai fejlődést, lépéseit pedig arra a „jogra” és „kötelezettségre” alapozta, amelyek értelmében bármilyen eszközzel beavatkozhatott a szovjet tömb azon országában, amelyekben megítélése szerint veszélybe kerültek a szocializmus alapjai.

Csehszlovákiában 1968 folyamán egyebek között a nemzeti államisággal, a közös állam formáival és elrendezésével összefüggő kérdések is felvetődtek. E kérdések a szlovákok és a csehek közti viszony megoldat-

lanságából fakadtak, amely az 1948-1967 közötti időszakban a társadalmi élet traumatikus problémái közé tartozott, és komplikálta a szlovákok és a csehek kapcsolatát. Noha az 1948. május 9-i alkotmány formálisan rögzítette az „egyenlő az egyenlővel” elvét, a csehszlovák állam aszimmetrikus elrendezését nem tudta megakadályozni. A kívánatos rendezésnek épp az ellenkezője történt: az együttélés problémáját kerek húsz éven keresztül a Szlovákia és a cseh országrészek közötti gazdasági és szociális különbségek megszüntetésének kérdésére redukálták.

A szóban forgó időszakban voltaképpen négy, egymással szorosan összefüggő kérdéskör került előtérbe:

Hogyan lehet a közös állam jövőbeli föderatív elrendezésének keretében áthidalni az államjogi koncepciók közti különbségeket?

Hogyan határozzák meg a közös illetékességi köröket a föderáció és a nemzeti köztársaságok viszonylatában?

Hogyan kapcsolhatók össze a nemzeti alkotmányok a szövetségi alkotmánnyal, miképp fejezhető ki az egyenlőség elve az állami szimbólumokban és a közös állam elnevezésében?

Hogyan kapcsolhatók össze a gazdasági és szociális kérdések két egyenlőtlen erejű területi egység keretében?

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy az egységes csehszlovák állam föderalizálása a csehszlovákiai tavasz folyamán a reformfolyamat egyik alapvető összetevőjévé vált, s az ország, valamint a cseh és a szlovák nemzet közti államjogi viszony demokratizálásának a programját képezte. Csehszlovákia újonnan megválasztott legfőbb politikai reprezentánsa, Alexander Dubček 1968 januárjában a kistapolcsányi (Topolčianky) kastélyban találkozott a magyar kommunisták vezetőjével, Kádár Jánossal, aki azzal a kérdéssel fordult hozzá, hogy miért nem létezik cseh nemzeti tanács is, miért nincs cseh központi bizottság, s mindkettő fölött egy csehszlovák? Dubček nem adott egyenes választ a kérdésre, jelezte azonban a politikai erők átcsoportosításával összefüggő társadalmi változások kiterjedését.

A Szlovák Nemzeti Tanács (Slovenská národná rada, a továbbiakban SZNT) 1968. március 15-én kezdeményezte a két nemzet közötti viszony átalakítását az egyenlőség, egyenjogúság és a nemzeti önállóság elvei alapján, hogy az ország két nemzetállam, a cseh és a szlovák demokratikus szövetségévé változzon át. Minden nemzet természetes vágya és joga is egyben, hogy saját – nem csupán formális – államalakulattal bírjon, s ennek keretében önálló legyen, – olyan államon belül is, amelyet más nemzettel vagy nemzetiségekkel együtt alkot.

Kiderült azonban, hogy akárcsak az 1945-ös évben, a cseh nemzet képviselőinek jelentős része ezúttal sem állt készen Szlovákia jogos javaslatainak elfogadására, és fontosságukat alábecsülte. E magatartás háttéré-

ben az állt, hogy lényegében azonosították egymással a csehszlovák és a cseh identitást. A cseh fél, mindenekelőtt pedig két jogász, Zdeněk Jičínský és Jiří Grospič több változatban is kidolgozta a cseh-szlovák föderációról szóló alkotmánytörvény tervezetét. A csehek erős föderációt képzeltek el, amely a szövetségi állam szerveinek kiterjedt hatáskörein alapul, emellett pedig fontos hangsúlyt helyeztek a föderáció demokratikus előkészítésére, ti. hogy parlamenti választások útján jöjjön létre. A szlovák és a cseh nemzet államjogi viszonyának megváltoztatására irányuló javaslatok megfogalmazásakor nem utasították el az egyenlőség elvét, de elutasítóan viszonyultak a Szlovák Nemzeti Tanács tervezetének a konföderáció irányába mutató elemeihez (amelyek Karol Lacóhoz, Vojtech Hatalához, Jozef Križhez, Hvezdoň Kočtúchhoz, Viktor Pavlendához és másokhoz kötődtek), és Jiří Boguszak cseh jogász javaslatával sem értettek egyet, amely egy ún. laza föderáció létrehozására irányult. Boguszak azt a kérdést tette fel, hogy megfelel-e „a cseh nemzet érdekeinek egy olyan államjogi kötelek érvényre juttatása, amely szorosabb annál, mint amelyet a szlovák nemzet politikai képviselője fog szorgalmazni”.

A Szlovák Nemzeti Tanács olyan tervezetet tett az asztalra, amelyben a nemzeti orgánumok az eredeti államjogi szuverenitás hordozóiként szerepeltek. Az SZNT 1968. júniusi *Akcióprogramja* kidolgozása során hangsúlyozta: „*Annak a kívánsomnak a valóra váltásával, hogy a szövetségi szervek eredeti jogkörökkel rendelkezzenek, ellentmondásba kerülne a nemzeti szuverenitás elméletével, s ezen ellentmondás minden kedvezőtlen következményét előidéznék.*” A nemzeti államoknak szuverenitásuk (jogköreik) egy részéről le kellett mondaniuk a föderáció javára. A SZNT javaslatai „a köztársaság új államjogi elrendezésére vonatkozó alkotmánytörvény kidolgozására” alakult kormánybizottság tanácskozásainak az alapjává váltak; az eszmecserék a miniszterelnök-helyettes, Gustáv Husák irányításával zajlottak. A bizottság a nemzeti princípiumra, a két nemzet viszonyát illetően a majorizáció tilalmára, továbbá a két nemzetgazdaság összekapcsolása révén kialakuló integrált gazdaságra helyezte a hangsúlyt. Megemlítendő, hogy a CSKP 1968. áprilisi *Akcióprogramja* egyebek között az új alkotmány tervezetének kidolgozását is előíranyozta.

A szlovák és a cseh fél a közös állam elnevezése fölött is vitatkozott. Az SZNT már 1968 májusában a *Csehszlovák Szövetségi Szocialista Köztársaság* (*Československá federativna socialistická republika*) elnevezést javasolta. A kormány szakmai bizottságának anyagaiban 1968 júliusában a *Cseh Nemzetgyűlés* és a *Szlovák Nemzetgyűlés* megalakításának elképzelése is felbukkan. Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának Elnöksége a rövidített *Cseh-Szlovákia* (*Česko-Slovensko*) elnevezés mellett foglalt állást. A szlovákság több reprezentánsa azonban attól tartott, hogy

az állam új elnevezése a cseh társadalom egy része számára elfogadhatatlan lesz, amit a Nemzetgyűlés elnöke, Jozef Smrkovský is megerősített.

A cseh és a szlovák társadalom demokratizálása természetesen a társadalmi lét valamennyi szférájának az összhangba hozását is megkövetelte, hogy kialakuljon a nélkülözhetetlen kölcsönös támogatás és a közös tér. Arra volt szükség, hogy a szlovák és a cseh kérdést egymással párhuzamban, és ne szembeállítva fogalmazzák meg, tiszteletben tartva mindkét társadalom szükségleteit és nemzeti-állami érdekeit. Annak ellenére is, hogy a két társadalom történelmi, gazdasági, szociális és mentális szempontból különbözött egymástól.

Az 1968-as év nyarán már feltehető volt, hogy egymással összhangban fognak zajlani az ország föderalizálásával, a két nemzeti, valamint a szövetségi alkotmány kidolgozásával kapcsolatos előkészületek, s ugyanilyen szellemben folytatódnak a nemzetiségek és az egyházak helyzetének rendezését, a választási rendszer módosítását, az ország területi újjászervezését, a polgári szabadságjogok megújítását célzó, a rehabilitációt, a gyülekezési és petíciós jogot s szükségszerűen a cenzúra eltörlését is magukba foglaló lépések. A miniszterelnök-helyettes, Gustáv Husák is azon véleményének adott hangot, hogy a szövetségi alkotmány elfogadása révén két-három éven belül minden „reformtörekvésnek” el kéne jutnia a sikeres befejeződésig. Ugyanakkor a politikai és állami vezetés egységességének, a kommunista párt vezető szerepének szükségességét is hangsúlyozta. De nem sokkal később, amikor a hatalom piedesztáljára került, lemondott a föderáció eredeti, a csehek és a szlovákok nemzetállamának szövetségét jelentő koncepciójáról. Nem szorgalmazta a kommunista párt föderalizálását, és nem törekedett arra sem, hogy a föderalizált országban gazdasági reformot hajtsanak végre. A szlovákság egyik-másik reprezentánsa viszont azt a felfogást igyekezett érvényre juttatni, hogy a gazdasági reform csak a szlovák és a cseh nemzet közötti államjogi viszonyok elrendezését és a szövetséget alkotó saját államalakulatok létrehozását követően valósítható meg.

A szlovák és a cseh nemzet államjogi viszonyának demokratikus elrendezése a kommunista párt föderalizálását és a politikai rendszert érintő változásokat is előrevetítette, az állampárt föderalizálása ugyanis egyenesen következett az állam föderalizálásából. Az 1968. augusztus 21. utáni események azonban teljes mértékben bebizonyították, hogy az ország föderalizálása a politikai rendszer reformjának a függvénye.

A Varsói Szerződés öt tagállamának inváziója durván megsértette a nemzetközi jogot, a csehszlovák állam szuverenitását és területi integritását, valamint a szovjet tömb országai közötti, a kétoldalú szerződéseken alapuló egyenjogúság elvét. A csehszlovákiai reformfolyamatnak azonban Moszkva szemében volt egy nagy bűne: megnehezítette a nemzetközi kommunista

mozgalmon belüli helyzetet. Franciaország, Olaszország, Jugoszlávia, Finnország vagy Kína kommunista pártjai élesen tiltakoztak a megszállás ellen. A szovjet vezetés a mozgalom egységesítésére irányuló elhibázott törekvés jegyében azzal vádolta Csehszlovákia Kommunista Pártjának reformereit, hogy revizionista módon az eltérő társadalmi-politikai fejlődés lehetőségét keresi önmaga és mások számára. Moszkva ezt a vádat a CSKP *Akcióprogramjára* is kiterjesztette. A legfelső szovjet vezető, Leonid Iljics Brezsnyev által megfogalmazott, a korlátozott szuverenitás elvét kimondó doktrína a szovjet tömbön belüli viszonyok megőrzésének szándékán alapult. A szovjet vezetőket zavarta, hogy a politikai rendszer demokratizálásának, az országos szuverenitásának és egyenjogúságának elve Csehszlovákia példája nyomán a tömbön belül is hathat. Zavarta őket, hogy Csehszlovákiában a politikai élet területén nagyobb figyelmet tanúsítottak Jugoszlávia, Lengyelország és Magyarország elméleti és gyakorlati tapasztalatai vagy az olasz kommunisták ismeretei, mint a szovjet posztulátumok iránt. Moszkva arroganciája, amely az ENSZ közgyűlésén is megnyilvánult, amikor küldötte a szovjet tömbön belüli „saját rendről” szónokolt, minden határon túlment.

Csakhogy a CSKP 1968 szeptemberére tervezett kongresszusának előkészületei, az emberi jogokkal kapcsolatos törvények és az 1968 novemberében megtartandó általános választások előkészítő munkálatai olyan eseményeket vetítettek előre, amelyek Gustáv Husák, a CSKP KB elnökségéhez tartozó Zdeněk Mlynář és Štefan Sádovský, valamint Josef Smrkovský véleménye szerint is az ország föderalizálásához (és a cseh nemzeti szervek létrehozásához) kötődtek, s a hatalmi struktúra, illetve a hozzá tartozó személyi állomány változásának eshetőségét jelentették, ezért a Kreml a Csehszlovákia képviselőivel 1968 októberében folytatott, a moszkvai jegyzőkönyv teljesítését „ellenőrző” tárgyalások során elutasította a CSKP föderalizációját, és nem engedélyezte a cseh pártot megalapító kongresszust. Követelte viszont a CSKP Prága Vysočany nevű negyedében megtartott XIV. kongresszusának érvénytelenítését – ez volt az a kongresszus, amely a politikai reform s az „alkotmányozás” második, 1969-1971 közötti szakaszának keretében Csehszlovákia új *Alkotmányának* elfogadásával számolt. Utóbbira azért lett volna szükség, hogy a reformok időszakának eredményeit stabilizálni és legalizálni (kiemelés tőlem – J. Ž) lehessen. Moszkva közvetlenül vagy közvetve támadásokat intézett az értelmiség reformerei ellen, amelyek Alexander Dubčekhez és másokhoz hasonlóan új, a közvélemény számára is érthető nyelvet használtak, kivált akkor, amikor létezett szólásszabadság, és születőben volt a pluralitás elemeit magába foglaló civil társadalom.

A Kreml diktátumának nyomában ugyanis kezdetét vette a szlovák és a cseh társadalom „normalizálása”, a visszatérés az 1968 januárja előtt-

ti viszonyok közé. Igaz, Moszkva „megengedte”, hogy az ő felfogásának megfelelően föderalizálják az egységes csehszlovák államot, emiatt azonban feszültség keletkezett a politikai centralizmus és a két nemzeti köztársaságra tagolódo föderalizált állam között.

A CSKP KB Elnökségének politikai bizottsága (Oldřich Černík, Alexander Dubček, Josef Smrkovský, Ondrej Klokoč, Čestmír Císař, Gustáv Husák) egyfajta megegyezési fórummá vált, ahol jóváhagyták az állam föderalizálásával kapcsolatos kompromisszumos álláspontokat. A testület 1968 októberében döntést hozott a szövetségi gyűlés két kamarájának egyenjogúságáról, a nemzeti tanácsok jelölései alapján és a paritás elvének megfelelően létrehozandó Nemzetek Kamarájáról, a választások időpontjának elhalasztásáról, az ország eredeti elnevezésének (Csehszlovák Szocialista Köztársaság – Československá socialistická republika, ČSSR) megtartásáról stb. Számos kérdés azonban nyitva maradt. A cseh-szlovák kapcsolatokban fokozódott a feszültség, amely jelentős mértékben az augusztus 21-e¹ után kialakult helyzet miatt keletkezett. Az érdekelték azonban azzal számoltak, hogy a szlováknál lényegesen nagyobb bázissal rendelkező cseh kommunista párt feltételezett kongresszusa az 1968 augusztusa utáni célkitűzések „egyensúlyának” érdekében a kommunista párt és az állam párhuzamos föderalizálása mellett foglal állást. A társadalmi légkört jól jellemezte az 1968. szeptemberi kormányprogram: *„A csehek és a szlovákok, valamint a nálunk élő nemzetiségek tagjai teljes mértékben szolidárisak voltak egymással, és a köztársaság egységét fenntartások nélkül olyan abszolút értéknek tekintették, amely mellett minden következőt vállalva kiálltak.”*

A megszállás okozta trauma dacára is a szlovák és a cseh nemzet egyenjogúsítását szolgáló fontos lépést jelentett, hogy az 1968. október 27-i 143. számú Alkotmánytörvény alapján létrejöhetett a szövetségi állam. A törvény demokratizálta a két nemzet államjogi viszonyait.

A cseh-szlovák föderáció azonban mégis antidemokratikus módon alakult meg 1969 januárjában. A parlamenti választásoknak egy szimbolikus jelentőségű időpontban, 1968. november 17-én² kellett volna lezajlaniuk. A Cseh Nemzeti Tanács alelnöke, Zdeněk Jičínský azt állította, hogy

¹ A Varsói Szerződés öt tagállamának (Szovjetunió, Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Magyarország, Bulgária) csapatai ezen a napon szállták meg Csehszlovákiát, hogy véget vessenek a rendszer demokratizálására és humanizálására irányuló, 1968 januárjában kibontakozó kísérletnek.

² A német megszállók 1939. november 17-én betiltották az összes cseh nyelvű egyetemet és főiskolát, és brutális intézkedéseket fogantatosítottak az október 28-a, Csehszlovákiai kikiáltásának évfordulója óta folyamatosan lázongó diákok ellen. A lépésben nemcsak az elnyomás politikája testesült meg, hanem a németek azon törekvése is, hogy a megszállt szláv országok értelmiségét meggyengítsék, megtizedeljék vagy éppenséggel megsemmisítsék.

a föderáció nem születhet meg választások nélkül. Moszkva azonban nem tűrte a demokratikus választások megtartását, mert az effajta választások arról döntöttek volna, ki lesz hatalmon. Elérte viszont, hogy katonáinak távozása az egyezményben határidő nélkül szerepeljen.

A cseh politikai képviselő a cseh-szlovák föderáció születése idején komplikált helyzetbe került. A cseh kormány még csak alakulóban volt, mi több, 1968 decemberében egy hivatalnokkormány alakításának a lehetősége is felmerült, ami szintén a cseh államiság mibenlétének és általában a cseh kérdés fogalmának a tisztázatlanságáról tanúskodott. A Cseh Nemzeti Tanács még csak a cseh államalakulat nemzeti programjának megfogalmazásán munkálkodott. A politikai életben nagy forrongást idézett elő a szovjet V. Kuznyecov „védnöksége” alatt létrehozandó szövetségi szervek összetétele. Nem a konzervatív politikusok – Alois Indra, Drahomír Kolder, Miloš Jakeš, Vasil Biľak – álltak a szovjetek érdeklődésének homlokterében, hanem Alexander Dubček, a kormányfői tisztet betöltő Oldřich Černík, Szlovákia Kommunista Pártja központi Bizottságának első titkára, Gustáv Husák és a cseh politikai szerv elnöke, Lubomír Štrougal. Moszkva azonban az 1968 decemberében lezajlott kijevi tárgyalások után a konzervatívokkal együtt nyomást gyakorolt Dubčekre, hogy a politikai és állami szervezetben hajtson végre személyi változásokat, és kiváltképp Smrkovskýnak ne nyújtson támogatást.

Amikor 1968 decemberében Budapesten sor került Kádár János és a szovjet Állambiztonsági Bizottságot (KGB) irányító Jurij Andropov találkozására, Dubčeket habozás nélkül jobboldalinak nevezték, és leszögezték, hogy a „csehszlovák kérdés” a szovjet tömb alapvető érdekeit érinti. Kádár szerint „*Dubček politikailag kikészült, már csak pajzs csupán*”. Andropovhoz hasonlóan ő is amiatt aggódott, hogy Jugoszlávia, Kína, Albánia és Románia „nacionalista elidegenedése” után nehogy valamiféle „szociáldemokrata Csehszlovákia” jöjjön.

A cseh-szlovák föderációról szóló alkotmánytörvény alapján 1969. január 1-jén létrejött a Szlovák Szocialista Köztársaság (SZSZK) és a Cseh Szocialista Köztársaság (CSSZK). A szövetséget tehát két nemzeti állam alkotta; mindkettőben a nemzeti tanács volt az államhatalom legfelsőbb szerve. A végrehajtó szerveket a nemzeti kormányok és minisztériumok képviselték. A Nemzetgyűlés átalakult a CSSZSZK Szövetségi Gyűlése keretében tevékenykedő Népi Kamarává, ugyanakkor a Nemzetek Kamarája is megalakult, mégpedig oly módon, hogy mindkét nemzeti tanácsból ötven tagot kooptáltak a testületbe. A szocialista Csehszlovákiában a Szövetségi Gyűlés volt az államhatalom legfőbb szerve. A föderáció végrehajtó szerveként a szövetségi kormány is megalakult. Mivel a majorizálás tilalma érvényesült, a Nemzetek Kamarájában egymástól szétválasztva szavaztak a Csehszlovákban és Szlovákiában megválasztott képviselők.

A cseh-szlovák szövetségi állam létrejöttét azonban egy komoly konfliktus kísérte, amely rányomta bélyegét a két nemzet viszonyára. A szlovák fél (és képviselőjében Gustáv Husák) arányos képviselőt követelt a legfőbb politikai és állami tisztségek betöltésénél. A köztársasági elnök, Ludvík Svoboda cseh volt, a kormányfő, Oldřich Černík úgyszintén, a CSKP KB első titkára, Alexander Dubček pedig szlovák – s erre hivatkozva Husák azt követelte, hogy ne a cseh Josef Smrkovský, hanem a szlovák Peter Colotka legyen a Szövetségi Gyűlés elnöke. Smrkovský végül a parlament alelnöke és a Népi Kamara elnöke lett, holott a közvélemény és a cseh reformerök is a Szövetségi Gyűlés élén akarták látni. A döntés hátterében Moszkva megmásíthatatlan akarata állt: számára Smrkovský persona non grata volt. Husák és Svoboda³ ezúttal is a szovjet utasításnak megfelelően cselekedett.

Az 1968-as év reformjairól és a megújódási folyamatról való teljes lemondás akkor került napirendre, amikor Gustáv Husákot választották a legfőbb politikai vezető tisztségébe.⁴ A demokratizálás kísérlete végleg zátonyra futott, és ismét az államhatalom központosításának egyértelmű irányvonala érvényesült – a kommunista párt hatalmi monopóliumát helyreállították. Bár a két nemzeti köztársaság egy föderatív, tehát az egyenlőséget és az egyenjogúságot reprezentáló szövetség keretében jött létre, a kommunista politikai rendszer körülményei között ez a szövetség nem volt önálló. A demokratikus centralizmus elve és a párt vezető szerepének érvényesítése szöges ellentétben állt a szlovák és a cseh nemzet viszonyának demokratikus, a föderáció platformján történő elrendezésével. A Szövetségi Gyűlést a nemzeti tanácsok fölé helyezték, a bürokratikus és centralizált rendszer ismét megszilárdult.

Az alkotmány módosulása mit sem változtatott a kommunista politika lényegén. Az alkotmánybírásgot, amelynek egyebek között a szövetség-

³ Ludvík Svoboda abban az időben tekintélyes politikusnak számított, korántsem csak azért, mert a második világháború idején fegyverrel harcolt a németek ellen (a Szovjetunióban megalakult csehszlovák hadtest élén), hanem elsősorban annak köszönhetően, hogy elszánt és őszinte reformpolitikus hírében állt. A „normalizáció” melletti kiállása és a szovjetekkel szemben tanúsított szervilizmusa azonban rövid idő alatt világossá tette, hogy az ország lakosai tévedtek elnökük megítélésében. Svoboda 1975-ig hivatalban maradt, akkor is csak súlyos betegsége miatt mondták le. Utóda Gustáv Husák lett, aki vérbeli machiavellistaként a kommunista párt legfőbb vezetőjének posztját is megtartotta, így szinte „egyeduralkodóvá” vált.

⁴ Erre 1969. április 17-én került sor; a CSKP addigi első titkára, Alexander Dubček a Szövetségi Gyűlés elnöke lett, de pozíciója ellenére már se nem tudott, sem nem mert érdemben szembeszállni a hatalomvágyó és végtelenül cinikus Husák törekvéseivel, amelyek az 1968 előtti viszonyok restaurálására és a szovjet érdekek feltétlen szolgálatára irányultak. Április 17-e után gyorsan nyilvánvalóvá lett, hogy a demokratizálás híveinek utóvédharcai nem végződhetnek másképp, mint vereséggel. Husák hatalomra kerülése a neosztálinista szellemiségű „normalizáció” diadalát és az elnyomás újabb húsz éves korszakának a nyitányát jelentette.

gi és nemzeti szervek közötti illetékességi vitákban kellett volna döntenie, nem hozták létre. Hasonlóképpen elmaradt a nemzeti alkotmányok és a föderáció alkotmányának kidolgozása, és az állam új elnevezésével és jelképeivel (az államcímerrel) kapcsolatos javaslatokat is félretették. Az 1970 decemberéből való alkotmánytörvények megváltoztatták a föderáció és a nemzeti köztársaságok jogkörmegosztását, és növelték a szövetségi szintű végrehajtó szervek fontosságát. Ezen túl kialakították az ország egységes gazdasági rendszerét.

A nyolcvanas évek második felében folytatódtak az új alkotmányhoz kapcsolódó viták, ennek az volt az oka, hogy a cseh-szlovák föderációra vonatkozó alkotmánytörvényt következetlenül alkalmazták – a 142. cikkelyben ugyanis az állt, hogy Csehszlovákia alkotmányának elfogadásával párhuzamosan a két szövetségi köztársaság is elfogadja saját alkotmányát. De a közös ország, valamint Csehország és Szlovákia ún. háromosztatú alkotmányának tervezete megmutatta, milyen princípiumok alapján működött a föderáció: egyenlő volt az állam centralisztikus szervezésének megújításával. A politikai rendszer struktúrájának, a kommunista párt vezető szerepének, a Nemzeti Front és a szocialista rendszer (össztársadalmi tulajdon) fogalmának tekintetében végső soron nem lépett túl az 1960. évi alkotmányon. A CSKP vezetése képtelen volt végrehajtani a várt társadalmi-politikai változtatásokat. A kommunista rezsim ismét meghatározta a belpolitikai viszonyok liberalizálásának határvonalát. Noha az alkotmánytervezet részben a csehszlovák föderációról szóló 1968-as alkotmánytörvény kompilációjára épült, nem szüntette meg az 1970 decemberéből származó törvények negatív következményeit. A tervezetet úgy értékelték, hogy több alapvető kérdésben is visszalépést jelent – közéjük tartozott a szlovák és a cseh kérdés megoldása, a nemzeti államiság kialakítása, a nemzeti köztársaságok helyzetének originalitása és a közös állam elrendezése ezen originalitás alapján.

Fordította és a jegyzeteket írta: G. Kovács László

A prágai tavasz és a csehszlovákiai magyarság

Árpád Popély: The Prague spring and the Hungarians of Czechoslovakia

The intention to settle the rights of the national minorities in Czechoslovakia on the basis of equality and self-government was a unique initiative in eastern Central Europe under Soviet interests. Dubček's attempt at "humane Socialism" was doomed to failure from the beginning and the intention of the reform of nationality policy fell victim to it.

Csehszlovákiában a desztalinizáció meglehetősen későn, az 1960-as évek első felében kezdődött. A sztálinista perek elítélteinek szabadon bocsátása (1960), majd rehabilitálása (1963), a cseh–szlovák viszonyban meglévő feszültségek és a csehszlovák gazdaság egyre mélyülő válsága felvetették a gazdasági és politikai élet megreformálásának szükségességét. Az egyik legégetőbb megoldásra váró feladat a cseh–szlovák kapcsolatok újrendezésének szükségessége volt, a szlovák emancipációs törekvések kapcsán azonban törvényszerűen felmerült a szlovák–magyar viszony, illetve az 1945–1948 között jogfosztott csehszlovákiai magyarság helyzete megnyugtató rendezésének igénye is.

A reformkommunisták által sürgetett érdemi reformok útjából azonban csupán 1968 januárjában, Antonín Novotnýnak a kommunista párt éléről való távozásával hárultak el az akadályok. Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) Központi Bizottságának 1968. január 3-5-i ülése, amelyen a pártvezetésen belüli reformerek elérték Novotný felmentését és Alexander Dubček első titkárrá választását, amellelt hogy határozatot hozott a párt- és közélet demokratizálásának megvalósításáról és a párt akcióprogramjának kidolgozásáról, kimondta az új nemzetiségi politika alapelvei kidolgozásának szükségességét is.¹

Az Alexander Dubček nevével fémjelzett reformfolyamatban ezt követően 1968 márciusában megszüntették a sajtócenzúrát, megtörténtek az első lépések a gazdaság megreformálása és a cseh–szlovák államjogi viszonyoknak egy föderáció formájában történő újrendezése felé, a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége, a Csemadok pedig a párt felkérésének eleget téve – az ukrán kulturális szövetséghez hasonlóan

¹ Štefanský, Michal (zost.): *Slovensko v rokoch 1967–1970. Výber dokumentov*. Bratislava, Komisia vlády SR pre analýzu historických udalostí z rokov 1967–1970, 1992. 6-14.

– kidolgozta a nemzetiségi kérdés rendezésére vonatkozó javaslatait, hogy azokat beépíthessék a párt készülő akcióprogramjába. Az ország magyar lakossága az 1949-ben létrehozott Csemadokban, noha az eredendően kulturális egyesület volt, hajlamos volt nemcsak kulturális, hanem érdekképviseleti szervezetet is látni. A Csemadok részéről időnként már korábban is megnyilvánuló érdekvédelmi törekvéseket az állampárt általában igyekezett elfojtani, a prágai tavasz szabadabb politikai légkörében azonban a kommunista párt a Csemadokot gyakorlatilag partnerként kezelte, így az tevékenyen bekapcsolódhatott a rendszer demokratizálásáért, ezen belül is elsősorban a nemzetiségek jogállásának rendezéséért folytatott küzdelembe.

A Csemadok Központi Bizottságának 1968. március 12-i ülésén elfogadott, s a nemzetiségek helyzetének rendezését az öngazgatás és a kollektív kisebbségi jogok alapján szorgalmazó javaslata sikra szállt többek között a kisebbségi jogok alkotmányos szabályozásáért és az arányos nemzetiségi részvétel biztosításáért a választott és végrehajtó szervekben. A törvényhozó és végrehajtó szervek mellett a nemzetiségek képviselőiből álló nemzetiségi szervek: a prágai Nemzetgyűlés és a pozsonyi Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) keretében Nemzetiségi Bizottság, a prágai kormány mellett Nemzetiségi Titkárság, a szlovák kormány, azaz a Megbízottak Testülete keretében Nemzetiségi Megbízotti Hivatal (vagyis minisztérium) létrehozását szorgalmazta. A javaslatok között szerepelt a magyarság számára hátrányos 1960. évi közigazgatási elrendezés kiigazítása és a nemzetiségi szempontból egységes eljárások létrehozása, a nemzetiségi iskolahálózat fejlesztése és önálló irányításának megteremtése, nemzetiségi tudományos és kulturális intézmények létesítése, valamint az 1945 után hozott magyarellenos jogszabályok felülvizsgálása és a diszkriminációs rendelkezések eltörlése.²

A Csemadok KB – azon kívül, hogy a pártvezetés és az SZNT elé terjesztette – 1968. március 15-én az *Új Szó* hasábjain nyilvános vitára bocsátotta, majd március 21-én véleményezésük és kiegészítésük céljából járási bizottságainak is megküldte a javaslatokat. Az elkövetkező hónapokban nemcsak a szövetség járási bizottságaitól és helyi szervezeteitől, hanem különböző magyar munkaközösségektől, iskoláktól, ifjúsági kluboktól több száz állásfoglalás érkezett a Csemadok KB-hoz és a magyar lapok szerkesztősegeihez, amelyek amellet, hogy támogatásukról biztosították a KB javaslatait, egy sor helyi követelménnyel alátámasztva további észrevételekkel egészítették ki azokat. Ezek az állásfoglalások, amelyek nem egy esetben

² Fórum Kisebbségkutató Intézet levéltára, Somorja (a továbbiakban: FKI), Csemadok irattára, KB-IV-5. A Csemadok Központi Bizottságának állásfoglalása Csehszlovákia Kommunista Pártja és Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának januári határozatához és javaslata a nemzetiségi kérdés megoldásához.

a Csemadok KB-nál is merészebb javaslatokat tartalmaztak, megfogalmazták többek között a párthatározatokban garantált, azonban a gyakorlatban nem érvényesített hivatali kétnyelvűség betartásának, az összevont magyar és szlovák iskolák szétválasztásának, magyar nyelvű egyetem és főiskolák létrehozásának, az 1948-ban elszlovákosított magyar helységnevek visszaállításának és rendkívüli népszámlálás megtartásának igényét.

A szlovák sajtó, a Matica slovenská, valamint a párt- és állami szervek részéről a későbbiekben a leghevesebb bírálat a Csemadok Galántai Járási Bizottságának március 28-i, valamint Losonci Járási Bizottságának március 30-i állásfoglalását érte. Az előbbi többek között a kassai kormányprogram nemzetiségeket érintő revízióját, a reszlovakizáció, a csehországi deportálás és a lakosságcsere ártértékelését, a meghurcoltak rehabilitálását, s ezen akciók szervezőinek felelősségre vonását, az utóbbi pedig magyar választóközrtek kialakítását és a magyar iskolahálózat elsorvasztásáért felelős iskolaügyi megbízott leváltását sürgette.³ A Csemadok KB-nál több szempontból radikálisabb javaslatokat fogalmazott meg a Szlovák Írók Szövetsége Magyar Szekciójának március 22-i állásfoglalása is. Ez egyrészt kibővítette és konkretizálta a magyar iskolaügy és intézményhálózat kiépítésére vonatkozó elképzeléseket, másrészt azonban szükségesnek tartotta az 1945 utáni magyarellenés intézkedések áldozatainak rehabilitálását és anyagi kárpótlását, a jogfosztás ellen tiltakozók pereinek felülvizsgálását, és a kompromittálódott kisebbségi vezetőknek a vezető tisztségekből való távozását is.⁴

A szlovák lapok – noha azt szlovák fordításban megkapták – a Csemadok KB március 12-i állásfoglalását nem ismertették. Ehelyett nagy nyilvánosságot biztosítottak a Csemadok-állásfoglalásokkal és a magyar lapokkal polemizáló, a magyar lakosságot a déli országrészekben élő szlovákok elnemzetietlenítésével és elnyomásával vádoló cikkeknek és nyilatkozatoknak.⁵ A sort a dél-szlovákiai szlovákok nevében fellépő „bazini harmincnyolcak” március 30-i állásfoglalása nyitotta meg, majd a magyarlakta településeken sorra szerveződő Matica-klubok nyilatkozatai folytatták, amelyek a Csemadok-állásfoglalásokból tendenciózusan kiragadott idézetek révén nacionalizmussal, sovinizmussal, sőt – elsősorban a galántai állásfoglalásnak a kassai kormányprogram revíziójára vonatkozó kitételei

³ FK1, Csemadok irattára, rendezetlen iratok, Rezolúciók 1968

⁴ *Új Szó* 1968. március 24. A Szlovákiai Írószövetség magyar szekciója vezetőségének állásfoglalása, I., 4.

⁵ Pl. Z rezolúcie Slovákov, predsedníčnych na Slovensko. *Rolnícke noviny* 1968. április 4., I., 4.; Olšínský, Rudolf: Maďari kontra Slováci? *Kultúrny život* 1968. április 12., I., 3.; Gáfrik, Michal: My, podnájomníci vo vlastnej krajine. *Kultúrny život* 1968. április 19., 6.; Okáli, Daniel: Hľadanie „hriešnikov“ Košického vládneho programu. *Predvoj* 1968. április 25., 12-13.

miatt – egyenesen revizionizmussal és a második világháború eredményeinek megkérdőjelezésével vádolták meg a Csemadokot és tisztségviselőit.⁶

A Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) Központi Bizottságához és az SZNT-hez is eljuttatott különböző szlovák állásfoglalások, amelyeket a Matica-szervezeteken kívül gyakran pártalapszervezetek fogalmaztak meg, a dél-szlovákiai szlovákok védelme ürügyén többek között a hivatali kétnyelvűség megszüntetésére, a szlovák nyelv hivatalos államnyelvvé tételére, a szlovák állam idején is alkalmazott ún. reciprocitás elvének alkalmazására és a Csemadok elnökének, Lőrincz Gyulának a leváltására és felelősségre vonására szólították fel a szlovák párt- és állami szerveket.⁷ Lőrinczet különösen annak kapcsán érték heves támadások, hogy az *Új Szó* 1968. március 27-i számában megjelent nyilatkozatában, miközben elítélően nyilatkozott a magyar kisebbség második világháború utáni jogfosztásáról, megemlítette azt az egyéként közismert tényt, hogy a magyar lakosságot 1918-ban akarata ellenére és megkérdőjelezése nélkül csatolták a Csehszlovák Köztársasághoz.⁸ A személyét ért támadások miatt Lőrincz, aki a hatalmi nomenklatúra legbefolyásosabb magyar nemzetiségű tagjai közé tartozott, és 1964 óta tagja volt az SZLKP KB Elnökségének is, az SZLKP KB 1968. április 9-i ülésén fel is ajánlotta lemondását elnökségi tagságáról, azt azonban a KB nem fogadta el.⁹

A szlovák–magyar sajtóvitával párhuzamosan, nem kis mértékben annak hatására megnőtt a szlovák és magyar lakosság közötti bizalmatlanság, ami nemzetiségi konfliktusok lehetőségét is magában hordozta, bár az is tény, hogy a szlovák sajtó a más jellegű helyi konfliktusoknak is előszeretettel adott nemzetiségi színezetet, így igyekezve fenntartani és erősíteni a szlovákok veszélyeztetettség-érzését.¹⁰ Lokális konfliktusok veszélyére figyelmeztettek 1968 tavaszán a szlovák pártvezetés számára készült helyzetjelentések is: Taksonyban állítólag betörték a Magyarországról áttelepült szlovákok ablakait, Deákiban a helyi magyar lakosság a magyar nemzeti lobogó alatt menetelve a magyar nemzeti himnuszot és 1848–1849-es forradalmi dalokat énekelt. Az egyik jelentés ráadásul azt

⁶ A nemzetiségi kérdésről folytatott sajtóvitára lásd: Szarka László: Cseh és szlovák szerzők a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek helyzetéről 1968–1983. *Világtörténet*. Új folyam, 1985, 2. sz., 137–141.

⁷ Slovenský národný archív, Bratislava [Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony; a továbbiakban: SNA], Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska [Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága; a továbbiakban: ÚV KSS], 1206. d., Zasadanie ÚV KSS 7. júna 1968.

⁸ *Új Szó* 1968. március 27. Beszélgetés Lőrincz Gyula elvtárrsal a magyar nemzetiségű kérdékről, 5–6.

⁹ SNA, ÚV KSS, 1879. d., Stenografický záznam zo zasadania ÚV KSS, dňa 9. apríla 1968.

¹⁰ Lásd. pl. *Smena* 1968. április 21. Kvapky blenu na Žitnom ostrove. Treba zaujať stanovisko ku konfliktom v Dunajskej Strede, 7.

is tudni vélte, hogy a megfélemlített szlovákok fegyvert követelnek és őrjáratokat szerveznek otthonaik védelmére.¹¹ Nagymértékben hozzájárult a feszültség növeléséhez a pozsonyi szlovák egyetemi és főiskolai hallgatók által a Cseklész–Diószeg–Galánta–Vágsellye–Dunaszerdahely–Komárom útvonalon a dél-szlovákiai szlovákok támogatásának céljával meghirdetett, ám magyarelleness megnyilvánulásuktól sem mentes 1968. májusi ún. nemzeti menetelése.¹²

A prágai pártvezetés a Csemadok KB javaslatait – azok elutasító szlovák fogadtatása ellenére – kedvezően fogadta, s a Csemadok által megfogalmazott nemzetiiségi öngazgatás elvét – mint a nemzetiiségi jogok rendezésének alapelvét – beépítette a párt akcióprogramjába is. A CSKP 1968. április 5-én elfogadott akcióprogramja a demokratizálás következetes folytatása, a nem kommunista pártokhoz való partneri viszony kialakítása, az alapvető polgári jogok betartása, a piacgazdaság egyes elemeit is alkalmazó gazdasági reform útjára indítás, és a cseh–szlovák államjogi viszony föderatív alapon történő rendezése mellett ígéretet tett a nemzetiiségek helyzetét és jogait rendező nemzetiiségi státútum kidolgozására, politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúságuk megvalósítására, valamint arányos képviseletük biztosítására az államhatalmi és közigazgatási szervekben.¹³

Az SZLKP mintegy másfél hónappal később elfogadott akcióprogramjának nemzetiiségi része a szlovák pártvezetés, valamint a Csemadok és az ukrán kulturális szövetség képviselőinek 1968. április 30-i találkozáján született megállapodásra épült, amelynek résztvevői megegyeztek a szlovák pártprogram nemzetiiségpolitikai alapelveiben. Az április 30-i megállapodás szerint Csehszlovákia föderatív átszervezését követően a magyar és ukrán kisebbség képviseletét a szlovák nemzeti szervek fogják biztosítani, mégpedig úgy, hogy a szlovák pártvezetés, a szlovák parlament és a nemzeti bizottságok mellett nemzetiiségi bizottságokat, az SZNT Elnöksége mellett pedig Nemzetiiségi Titkárságot hoznak létre. A tanácskozásról kiadott nyilatkozat azt is leszögezte, hogy a nemzetiiségi kérdést a CSKP akcióprogramja alapján kell megoldani,¹⁴ az SZLKP 1968. május 24-én elfogadott akcióprogramjában azonban – a CSKP akcióprogramjával ellentétben – már nem esett szó az öngazgatás elvének érvényesítéséről.¹⁵

¹¹ SNA, ÚV KSS, 1204. d., Zasadanie Predsednictva ÚV KSS dňa 3. mája 1948. Informácie o politickej situácii na Slovensku do 15. IV. 1968 a o situácii v cirkvách od 4.-18. IV. 1968.

¹² *Új Szó* 1968. május 12. Egy menetelés margójára, 2.

¹³ *Új Szó* 1968. április 10. melléklete. Csehszlovákia Kommunista Pártja akcióprogramja, 12.

¹⁴ *Új Szó* 1968. május 1. A CSKP Akcióprogramja alapján kell megoldani a nemzetiiségi kérdést, 2.

¹⁵ *Új Szó* 1968. május 29. melléklete. Akcióprogram. Elfogadta: Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága az 1968. május 22-24-i ülésén, 5-6.

A Csemadok állásfoglalásával szemben a különböző párt- és állami szervezetekhez eljuttatott szlovák tiltakozások a jelek szerint megtették a hatásukat, ami egyúttal előrevetítette azt is, hogy az öngazgatás elvének érvényesítése a nemzetiségek új alkotmányjogi helyzetének kidolgozása során is akadályokba fog ütközni.

A belpolitikai események, a párton és a társadalmon belüli demokratizálási folyamat teret nyitott a kisebbségi magyar társadalom, ezen belül pedig a Csemadok belső megújulásának is. A szövetség járási és helyi szervezeteinek állásfoglalásai 1968 tavaszán már nyíltan meg merték fogalmazni azt a kívánságot, hogy a Csemadok váljon a csehszlovákiai magyarság érdekvédelmi szervezetévé.

A szövetség megújulását sürgető igények legmarkánsabban a Csemadok Kassai Járási Bizottságának állásfoglalásában jutottak kifejezésre. Az *Őszinte szóval* címet kapott, 1968. március végén nyílt levél formájában a Csemadok valamennyi járási szervéhez eljuttatott állásfoglalás keményen bírálta a Csemadok küldetésének tisztázatlanságát, vezető tisztségviselőinek passzivitását és a csehszlovákiai magyarságot kompromittáló tevékenységét. Név szerint sürgette többek között Lőrincz Gyula, Fábry István, Kosztanko Antal, Egri Viktor, Szabó Béla, Sziegl Ferenc és Krocsány Dezső távozását a szövetség éléről, mivel személyük gátolja annak megújulását. A kassai állásfoglalás leginkább Lőrincz Gyulát bírálta, akinek mindenekelőtt azt róta fel, hogy a múltban több ízben is a kommunista pártot jelölte meg a csehszlovákiai magyarság egyetlen érdekvédelmi szervezeteként. A Csemadok megújulásának előmozdítása érdekében végül a szövetség rendkívüli országos közgyűlésének összehívását, új programjának és szervezeti szabályzatának elfogadását és új vezetőség választását javasolta.¹⁶

A Csemadokon belüli tisztújításra a szövetség Központi Bizottságának 1968. június 8-9-i dunaszerdahelyi ülésén került sor. Lőrincz Gyula a KB-hez intézett levelében már május 10-én felmentését kérte elnöki tisztsége alól, amit hivatalosan az *Új Szó* főszerkesztőjévé való kinevezésével¹⁷ indokolt, elhatározásában azonban nyilvánvalóan nem elhanyagolható szerepet játszottak a személyét ért támadások, valamint az a tény, hogy a szövetség élén annak megalakulása, azaz 1949 óta álló Lőrincz nem lelkesedett a Csemadok érdekvédelmi szerepvállalásáért.

¹⁶ FKI, Csemadok irattára, E-XII-295/2. A Csemadok KB szervezési osztályának véleménye az „Őszinte szó” értékelésével kapcsolatban.

¹⁷ Az SZLKP KB Elnöksége 1968. május 3-án nevezte ki Lőrincz Gyulát az *Új Szó* főszerkesztőjévé, azt követően, hogy a lap szerkesztősége a korábbi főszerkesztővel, a dogmatikus kommunista Dénes Ferencel megtagadta az együttműködést. (SNA, ÚV KSS, 1204 d., Zápis z 9. schôdze Predsednictva ÚV KSS, 3. 5. 1968)

A dunaszerdahelyi KB-ülésen a Csemadok fennállása óta első ízben került sor érdemi személycserékre a szövetség csúcsvezetésében. Éles vitát követő titkos választás eredményeként leváltották az elnökség több tagját, többek között Egri Viktort, Fábry Istvánt, Kosztanko Antalt, Krivošík Istvánt, Krocsány Dezsőt, Szabó Bélát és Sziegl Ferencet, s új, jobbára reformpárti elnökséget választottak. A szervezet új elnökévé Dobos László író, az *Irodalmi Szemle* főszerkesztőjét, vezető titkárává ismét Szabó Rezsőt, titkárává újból Varga Jánost választották; az elnöki tisztségéről lemondott Lőrincz díszelnök lett. A KB kiállt a demokratizálási folyamat, illetve saját márciusi állásfoglalása mellett, visszautasította a különböző fórumokon a Csemadokot ért vádak, 1968 novemberére összehívta a szövetség rendkívüli kongresszusát, a Csemadokból az utóbbi húsz évben kizártak panaszának megvizsgálása céljából pedig rehabilitációs bizottságot hozott létre. A dunaszerdahelyi KB-ülés sajátossága volt, hogy azon az új elnökség megválasztását megelőzően, a KB pártcsoportjának szokásos előzetes megbeszéléseihez hasonlóan, a Csemadok történetében első ízben összehívták a pártönkívüliek külön gyűlését is, amelyen azok összeállíthatták saját jelöltlistájukat.¹⁸

Ilyen előzmények után kezdődtek meg 1968. június 12-én a Csemadok új elnökének, Dobos Lászlónak és Szabó Rezső vezető titkár bevonásával a Prága melletti Kolodějében a nemzetiségek államjogi helyzetének rendezését célzó tárgyalások. A politikai életbe miniszterelnök-helyettesként visszatért Gustáv Husák irányításával már május folyamán megalakult a cseh–szlovák föderációt előkészítő kormánybizottság, amelynek a Samuel Faltán szlovák történész által vezetett nemzetiségi albizottsága kapta azt a feladatot, hogy tegyen javaslatot a nemzetiségek államjogi helyzetének alkotmányos rendezésére, illetve dolgozza ki a nemzetiségi alkotmánytervezetét.

Az albizottság tárgyalásai során megmutatkozott, hogy lényeges eltérések vannak az albizottság nemzetiségi, illetve szlovák és cseh tagjainak a nemzetiségi jogokról és a nemzetiségi alkotmánytörvény tartalmáról vallott elképzelései között. A nemzetiségek képviselőinek minden erőfeszítésük ellenére sem sikerült elérniük, hogy a CSKP akcióprogramjában is szereplő öngazgatás elvét a nemzetiségek új államjogi helyzetének kidolgozása során is figyelembe vegyék. A vita tárgyát leginkább az a kérdés képezte, hogy a nemzetiségek jogot formálhatnak-e saját képviseleti és végrehajtó szervekre, valamint saját intézményekre. Az albizottság szlovák és cseh tagjainak június 12-én megfogalmazott álláspontja szerint, mivel a nemzeti kisebbségek nem rendelkeznek a nemzeti szubjektum jegyei-

¹⁸ FKI, Csemadok irattára, KB-V-I. A Csemadok KB V. ülése, 1968. június 8-9.

vel, nincs joguk a cseh és szlovák nemzetet megillető államjogi szervekre. A nemzetiségek számára ezért a szövetségi és a nemzeti parlamentek mellett is olyan nemzetiségi képviseleti szervek, vagyis nemzetiségi bizottságok létrehozását javasolták, amelyekben a nemzetiségek mellett a többségi nemzetek képviselői is helyet kapnának. Végrehajtó szervként az egyes nemzeti kormányok mellett nemzetiségi államtitkárság, az iskolaügyi és a kulturális tárca keretében nemzetiségi osztályok felállítását javasolták, nem számoltak ugyanakkor a szövetségi kormány melletti nemzetiségi szervek kialakításával.

A Csemadok KB Elnöksége által június 14-én megfogalmazott, s a nemzetiségi albizottság június 19-i ülésén előterjesztett javaslat ezzel szemben nemzetiségi képviseleti szervként a szövetségi parlamentben nemzetiségi bizottság, az SZNT-ben nemzetiségi tanács, végrehajtó szervként a szövetségi kormány mellett nemzetiségi államtitkárság, a szlovák kormány mellett nemzetiségi minisztérium létrehozását, az iskolaügyi és a kulturális minisztériumban pedig nemzetiségi államtitkárok kinevezését szorgalmazta. A két elképzelés közötti leglényegesebb eltérés tehát egyrészt az volt, hogy a Csemadok javaslata magasabb szintű, s a szövetségi szervek mellett is felállítandó nemzetiségi végrehajtó szervek létrehozásával számolt, másrészt pedig az, hogy amíg az albizottság cseh és szlovák tagjai vegyes, tehát a többségi nemzetek képviselőiből is álló, addig az albizottság magyar és más nemzetiségi tagjai önálló, csak a nemzetiségek képviselőiből létrehozott nemzetiségi képviseleti szerveket javasoltak.

Hosszan tartó egyeztetés folyt annak eldöntéséről is, hogy a járáások tervezett átszervezésénél figyelembe kell-e venni az etnikai elvet, megengedhető-e a társadalmi szervezetek nemzetiségi alapon történő létrehozása, milyen mértékű legyen a második világháború utáni magyar- és németellenes rendelkezések felülvizsgálása, az érintettek rehabilitálása és kárpót-lása. A hivatali kétnyelvűség érvényesítésével kapcsolatban, miközben felmerült az államnyelv bevezetésének lehetősége is, az volt kérdéses, hogy a kétnyelvűség elvét az illető nemzetiség számaránya alapján vagy a területi elvből kiindulva alkalmazzák. Végül pedig abban sem sikerült közös álláspontot kialakítani, hogy szükség van-e önálló nemzetiségi kulturális és tudományos intézmények, valamint munkahelyek létrehozására.

Az albizottság nemzetiségi tagjai tehát számos alapvető kérdésben nem tudtak közös nevezőre jutni annak szlovák és cseh tagjaival, akik a nemzetiségek által benyújtott javaslatokat sorra elutasították. Ilyen körülmények között esélye sem volt annak, hogy a Csemadok KB Elnöksége által július 15-én jóváhagyott és az albizottság elé terjesztett konkrét alkotmánytörvény-tervezetet az albizottság a majdani alkotmánytörvény alapjául fogadja el. A meglehetősen vontatottan haladó tárgyalások 1968 júliu-

sában holtpontra is jutottak, ezért az albizottság megszakította munkáját, és úgy határozott, hogy a beérkezett javaslatokat elbírálás céljából a felsőbb politikai szervek elé terjeszti.¹⁹

A nemzetiségi albizottságban folytatott tárgyalások kudarca arra készítette a nemzetiségi kulturális szövetségeket, hogy közös tanácskozáson egyeztessék a nemzetiségek államjogi helyzetének rendezésével kapcsolatos nézeteiket, és nyilatkozatban nyomatékosítsák az azzal kapcsolatos elvi álláspontjukat. A Csemadok, a Csehszlovákiai Ukrán Dolgozók Kulturális Szövetsége, valamint a Lengyel Kulturális és Művelődési Szövetség képviselőinek 1968. augusztus 14-én elfogadott közös nyilatkozata szerint a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságát, valamint a nemzetiségek önigazgatási jogát nem elég deklarálni, hanem azokat az alkotmányban kell rögzíteni, s ugyancsak alkotmányosan kell megteremteni az említett jogok gyakorlásának államhatalmi, politikai és végrehajtó szerveit és intézményeit.²⁰

A gyakorlatilag az egész társadalom támogatását élvező reformfolyamat, noha a csehszlovák párt- és állami vezetés Moszkvával továbbra is jó kapcsolatokra törekedett, hamar kiváltotta a szovjet vezetés nemtetszését. A Szovjetunió és a szovjet tömb többi országának vezetői 1968 márciusától kezdődően egyre nagyobb gyanakvással szemlélték a csehszlovákiai fejleményeket: a plurális társadalom kialakulása irányába mutató tendenciákat, a véleménynyilvánítás szabadságát, a korábbi politikai üldözöttek és a pártonkivüliek szervezkedését, a spontán módon létrejövő autonóm szervezetek és intézmények megjelenését, a polgári Csehszlovákia kommunisták által megszüntetett politikai pártjainak, társadalmi és egyházi szervezeteinek újjáalakítására irányuló törekvéseket. Miután a Szovjetunió az erőteljes diplomáciai és a burkolt katonai nyomás ellenére sem tudta kikényszeríteni az „ellenforradalmi tendenciák” felszámolását, a szovjet vezetés a nyílt katonai beavatkozás mellett döntött, és a Szovjetunió, valamint a Varsói Szerződés további négy tagállamának (Lengyelország, NDK, Magyarország és Bulgária) hadseregei az 1968. augusztus 20-ról 21-ére virradó éjszaka megszállták Csehszlovákiát.

A magyar kisebbség az ország cseh és szlovák lakosságához hasonlóan mély megdöbbenéssel fogadta és elítélte a katonai beavatkozást. Az augusztus 21-ét követő napokban a Csemadok központi szervei, járási és

¹⁹ SNA, ÚV KSS, 1209. d., Zápis zo 14. schôdze Predsednictva ÚV KSS, 12. 7. 1968; FKI, Szabó Rezső iratai, 6. d., Javaslat a nemzetiségekről szóló alkotmányerejű törvényre; *Új Szó* 1968. július 28. Haza és jog. Beszélgetés Dobos Lászlóval és dr. Szabó Rezsővel, 5.; Zvara, Juraj: A magyar dolgozók részvétele a szocialista Csehszlovákia építésében. In: Dusek Imre (összeáll.): *Magyarok Csehszlovákiában. Tanulmányok és visszaemlékezések*. Bratislava, Epocha Könyvkiadó, 1969. 271-272.

²⁰ *Új Szó* 1968. augusztus 15. Közös nyilatkozat. A csehszlovákiai lengyel, ukrán és magyar kulturális szövetségek képviselőinek tanácskozása, 2.

helyi szervezetei, a csehszlovákiai magyar írók, kommunisták, fiatalok, a lapok szerkesztőségei sorra tették közzé az intervenciót elítélő nyilatkozataikat, amelyekben támogatásukról biztosították a csehszlovák állami és pártvezetést, s a rend és nyugalom megőrzésére és a megszállókkal való együttműködés elutasítására szólították fel a magyar lakosságot. A szlovákiai magyar lapok – a szlovák és cseh lapokhoz hasonlóan – napokon keresztül rendkívüli számokat jelentettek meg, a Csehszlovák Rádió pozsonyi stúdiójának magyar adása Gabonaváros néven illegálisan sugározta műsorait, a magyar lakta járásokban és városokban illegálisan terjesztett magyar és kétnyelvű rölpapokon tiltakoztak a megszállás ellen.²¹ A magyar lakosság ellenségesen fogadta a déli országrészekbe bevonuló magyar hadsereget is, a megszállás elleni tiltakozásaiban kifejezésre jutott amiatti csalódottsága, hogy a katonai akcióban a kádári Magyarország, illetve a Magyar Néphadsereg is részt vett.²²

A CSKP sebtében összehívott 1968. augusztus 22-i rendkívüli, XIV. kongresszusán és az SZLKP augusztus 26-28-i rendkívüli kongresszusán, valamint az SZNT szeptember eleji kibővítése során a magyarok nem kerültek be számarányuknak megfelelően a legfelsőbb párt- és állami szervekbe, ennek ellenére a Csemadok vezetése a megszállást követő napokban, hetekben még mindig bízott benne, hogy a készülő nemzetiiségi alkotmánytörvény meghatározó rendezési elve a Csemadok által megfogalmazott és a CSKP akcióprogramjában is szereplő öngazgatási elv lesz. A Csemadok-vezetés reményeit táplálta Gustáv Husáknak, az SZLKP újonnan megválasztott első titkárának a Csemadok KB 1968. szeptember 7-8-i ülésén elmondott beszéde is. Husák – aki személyében első ízben vett részt a párt első embere a Csemadok KB ülésén – amellett, hogy köszönetet mondott a magyar kisebbség augusztusi magatartásáért, megígérte, hogy a magyarság helyzetét a teljes egyenjogúság alapján fogják rendezni, s hogy a nemzetiiségi alkotmánytörvényt a föderációról szóló alkotmánytörvénnyel egy időben fogadják majd el. Egyúttal közölte a Csemadok vezetésével azt is, hogy a Nemzetgyűlés által elfogadandó nemzetiiségi alkotmánytörvénynek a pártvezetés döntése értelmében csupán egyfajta kerettörvény jellege lesz, amelyet majd az eltérő sajátosságok figyelembevételével a tagköztársaságok parlamentjeinek törvényei fognak részletezni. A megszállás utáni fe-

²¹ FKI, Csemadok irattára, KB-VI-2. Jelentés a Csemadok Központi Bizottsága elnökségének munkájáról 1968. augusztus 21-től 1968. augusztus 31-ig; FKI, Csemadok irattára, válogatás, XXII-szórólapok; lásd még az *Új Szó*, a *Szabad Földműves*, a *Nő*, a *Hét* és az *Új Ifjúság*, valamint a járási hetilapok rendkívüli kiadásait.

²² Lásd. pl. *Új Szó* 1968. augusztus 26.-rendkívüli kiadás, Magyarok magyarokhoz!, 1.; *Dunatáj* 1968. augusztus 29. Megbántottak bennünket..., 1.; a Magyar Néphadsereg Csehszlovákia megszállásában való részvételére lásd: Pataky Iván: *A vonakodó szövetséges. A Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*. [Budapest], Rastafari Bt., 2008.

szültségekkel teli hangulatot és a jogérvényesítés lehetősége iránti kéte-lyeket mindenestre mindennél jobban példázza az a tény, hogy az ülésen felmerült a Magyar Nemzeti Tanács egyoldalú kikiáltásának és a kommu-nista párton belüli magyar szekció létrehozásának gondolata is.²³

A nemzetiségi alkotmánytörvény 1968 augusztusában félbeszakadt előkészületi munkálatai az SZLKP KB Elnöksége 1968. szeptember 11-i ülésének határozata és irányelvei alapján folytatódtak. A szlovák pártveze-tés által létrehozott munkabizottság, amelyben helyet kapott Szabó Rezső, a Csemadok KB vezető titkára is, szeptember végére kidolgozta a nemze-tiségi alkotmánytörvény javaslatát, amelyet október elején nyilvános meg-ítatás céljából a sajtó hasábjain is közzétettek.²⁴

Az alkotmánytörvény tervezetének nyilvánosságra hozatalát köve-tően a szlovák sajtó ismét nagy teret szentelt azoknak a cikkeknek és le-veleknek, amelyek aggodalmukat fejezték ki amiatt, hogy a jogszabály a nemzetiségek számára túlzott jogokat fog biztosítani. A Matica slovenská, a különböző szlovák intézmények és szervezetek, illetve magánszemélyek részéről megfogalmazott módosító javaslatok különösen a kisebbségek hi-vatalos nyelvhasználati jogát és az anyanyelvi művelődés jogát biztosító kitételekre vonatkoztak, és ismét megszorodtak a szlovák nyelv hivata-los államnyelvvé nyilvánítását szorgalmazó követelések is.²⁵ A tervezettel szemben megfogalmazott szlovák ellenvetések végül elérték céljukat, s az alkotmánytörvény végleges változatának kidolgozása során azok egy részét figyelembe vették. Noha a Csemadok KB 1968. október 20-i galántai ülése kiállt a szervezet által megfogalmazott és az alkotmánytörvény tervezetében is szereplő elvek mellett, a tervezet szövegét egy nappal annak parlamenti elfogadása előtt – az eseményeket egyre inkább meghatározó Gustáv Husák utasítására – a nemzetiségek számára hátrányos módon módosították.²⁶

A prágai Nemzetgyűlés a nemzetiségi alkotmánytörvényt végül 1968. október 27-én, a föderációs alkotmánytörvénnyel egy időben, annak mint-egy kiegészítéseként fogadta el. A nemzetiségi alkotmánytörvény a nem-zetiségeket kollektív jogokkal ruházta fel, és államalkotó elemnek ismerte el, kerettörvény jellege miatt azonban jórészt csupán kiegészítette és rend-szerbe foglalta a már korábban is létező kisebbségi jogokat, amelyeket rá-

²³ FKI, Csemadok irattára, KB-VI-2, Jegyzőkönyv a Csemadok Központi Bizottságának VII. üléséről, 1968. szeptember 7-8.; *Új Szó* 1968. szeptember 10. Sürgősen megoldjuk a nemze-tiségi kérdést!, 1., 5-6.

²⁴ SNA, ÚV KSS, 1212. d., Zápis z 3. schôdze Predsedníctva ÚV KSS, dňa 11. 9. 1968; Zvara, Juraj: i. m. 275.; *Új Szó* 1968. október 5. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzeti-ségeinek helyzetét szabályozó alkotmányerejű törvényjavaslat, 1-2.

²⁵ Lásd pl. *Pravda* 1968. október 14. Predist' nepriaznivým dôsledkom, 4.

²⁶ FKI, Csemadok irattára, KB-VI-3. A Csemadok KB VIII. ülése; Zsilka László: Alkot-mányhamisítás 1968-ban. II. *Vasárnap* 1994. január 30., 5.

adásul – a korábbi gyakorlat szerint – már személyekre szűkített le. A nemzetiségek államalkotó szerepének elismerése tekintetében ezen túlmenően a nemzetiségi és a föderációs alkotmánytörvény között is jelentős eltérés mutatkozott. Amíg ugyanis az előbbi a magyarokat, németeket, lengyeleket és ukránokat (ruszinokat) is államalkotó elemnek ismerte el, addig az utóbbi a köztársaságot a csehek és szlovákok államaként definiálta.

A nemzetiségi alkotmánytörvény 2. cikkelye kimondta a nemzetiségek „létszámuknak megfelelő” képviselőhöz való jogát a képviselői testületekben és más választott szervezetekben, 3. cikkelye biztosította számukra többek között az anyanyelvükön való művelődés, a nemzetiségi kulturális társadalmi szervezetekben való tömörülés, a saját nyelvű sajtó és tájékoztatás, az általuk lakott területen pedig nyelvük hivatalos érintkezésben való használatának jogát. Az 5. cikkely kilátásba helyezte az alkotmánytörvényt konkretizáló végrehajtási törvények, valamint olyan nemzeti tanácsi törvények kidolgozását, amelyek meghatározzák, hogy mely képviselői testületek és végrehajtó szervek mellett létesüljenek a nemzetiségi jogok érvényesítését biztosító szervek.

Az utolsó pillanatban módosított jogszabályból kimaradtak a nemzetiségek öngazgatását, gazdasági és kulturális egyenjogúságát, az államhatalom gyakorlásában való egyenjogú részvételét szavatoló részek. Nyelvük hivatalos érintkezésben való használatának lehetőségét az általuk lakott területre korlátozták, az arányos helyett a „megfelelő” képviselőhöz való jogukat rögzítették, amit ráadásul a végrehajtó szervek mellőzésével a választott szervekre szűkítettek. A beavatkozás annyira váratlan volt, hogy a sajtóban először az eredeti, még módosítatlan szöveg jelent meg, a lapok csupán több mint egy hét elteltével közölték a módosított, végleges változatot.²⁷

Kedvezőtlen volt a nemzetiségek számára az alkotmánytörvény 5. cikkelyének megfogalmazása is, amely az általuk szorgalmazott nemzetiségi szervek helyett a „nemzetiségi jogok érvényesítését biztosító szervek” létrehozásáról szóló törvényeket helyezett kilátásba. Az említett szervek ráadásul csupán a cseh, illetve a szlovák nemzeti szervek mellett jöhettek létre, szövetségi szinten nem számoltak a létrehozásukkal. Szlovákiában 1968 októberében alakult meg az SZNT Nemzetiségi Bizottsága. A Fábry István által vezetett testület azonban nem volt nemzetiségi képviselői szervnek tekinthető, mivel tagjai között a nemzetiségi képviselők mellett szlovákok is voltak, jogállása is a többi parlamenti bizottsághoz volt hasonló. Ezzel párhuzamosan létrejött az SZNT Elnökségének Tolvaj Bertalan által irányított Nemzetiségi Titkársága is, amely a szlovák kormány megalakulása után a kormányhivatal nemzetiségi főosztályává alakult át.

²⁷ Lásd az *Új Szó* 1968. október 29-i és 1968. november 7-i számát.

Valójában ez sem volt nemzetiségi végrehajtó szerv, nem volt azonos a nemzetiségek által kezdeményezett nemzetiségi államtitkársággal, csupán afféle tanácsadó és javaslattevő szervként működött.²⁸

A szlovák parlament egyik alelnökévé 1968. december 29-én Szabó Rezsőt választották, a föderációs alkotmánytörvény alapján 1969. január 1-jén létrejött Szlovák Szocialista Köztársaság kormányában pedig Dobos László személyében magyar nemzetiségű miniszter kapott helyet. Ez a korábbi ígérekhez képest, miszerint a szlovák kormánynak egy magyar alelnöke és két magyar minisztere lesz,²⁹ szintén szerényebb eredménynek számított. Dobos Lászlót, mivel nemzetiségi minisztérium sem létesült, hivatalosan nem is tekintették nemzetiségi miniszternek, csupán az 1969. február 14-i 25. sz. kormányhatározat bízta meg őt a nemzetiségi ügyek intézésével. Dobost 1969. április 8-án egyúttal kinevezték a szlovák kormány Nemzetiségi Tanácsának elnökévé is, a magyar, ukrán és szlovák tagokból álló testület azonban nem volt azonos a Csemadok által kért nemzetiségi (nemzeti) tanáccsal, hanem a kormány nemzetiségi ügyekben illetékes tanácsadó szerveként jött létre.³⁰

A megcsonkított nemzetiségi alkotmánytörvény és a meglehetősen korlátozott jogkörű ún. nemzetiségi szervek, bár a korábbiakhoz képest kétségtelenül előrelépést jelentettek, a nemzetiségek körében csalódást okoztak. A Csemadok vezetésében 1968–1969 fordulóján ennek ellenére továbbra is élt még a remény, hogy – elsősorban a nemzetiségi alkotmánytörvény végrehajtási törvényeinek megalkotása, és az alkotmánytörvényből kimaradt tételeknek a végrehajtási törvényekbe való belefoglalása útján – sor kerülhet egy új és valóban működő nemzetiségpolitikai modell kialakítására. Ezt a reményt fejezte ki a Csemadok KB 1968. december 14-15-i ülésén elfogadott nyilatkozat is, amely szerint „bár az alkotmánytörvény adós maradt a nemzetiségeket megillető, a CSKP akcióprogramjában leszögeezett elvek következetes érvényesítésével, ennek ellenére olyan vívmány, mely a magasabb szintű társadalmi kibontakozás alapjául szolgálhat”.³¹

A reformok folytatásának, a nemzetiségi alkotmánytörvény realizálásának és a csehszlovákiai magyar tudományos intézményrendszer megteremtésének reményében zajlott a Csemadok eredetileg 1968 novemberére

²⁸ *Új Szó* 1968. október 5. Az SZNT nemzetiségi bizottságának és titkárságának felépítése és hatásköre, 2.

²⁹ Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL), Külügyminisztérium – TÜK (a továbbiakban: KÜM-TÜK), 1968-Csehszlovákia, 24. d., 001609/10-1968, Magyar nemzetiségi kérdés újabb fejleményei; uo., KÜM-TÜK, 1969-Csehszlovákia, 31. d., 00459-1969, A nemzetiségekről szóló törvény realizálása Szlovákiában.

³⁰ Vö. Gyönyör József: Hogy is állunk a nemzetiségi képviselettel? *Hét* 1969. április 27., 9.

³¹ *Új Szó* 1968. december 16., A CSEMAKOK KB nyilatkozata, 2.

összehívott, végül azonban 1969. március 17-18-án megtartott rendkívüli, X. országos közgyűlése is. A közgyűlés kiállt a Csemadok KB 1968. márciusi állásfoglalása mellett, és az abban lefektetett elveket belefoglalta a szövetség új programjába is, amely a szervezet fő feladataként a magyar kisebbség társadalmi és kulturális érdekeinek képviseletét határozta meg. Új alapszabályt fogadott el, amely a Csemadok hivatalos nevét Csehszlovákiai Magyarok Társadalmi és Kulturális Szövetségére módosította, amivel érdekképviseleti törekvéseit kívánta nyomatékosítani.³² Megerősítette elnöki tisztségében Dobos Lászlót, a szervezet új vezető titkárává a leköszönő Szabó Rezső helyett Szőke Józsefet, titkárává pedig Takács Andrást és Varga Sándort választotta. A KB új Elnökségéből kimaradtak az előző összetételű elnökség utolsó ortodox kommunista tagjai: a dunaszerdahelyi KB-ülésen még elnökségi taggá választott Balázs Béla és Varga János, valamint a szövetség volt elnöke, Lőrincz Gyula is.³³

A CSKP élén alig egy hónappal a Csemadok országos közgyűlése után, 1969. április 17-én bekövetkezett változás, Alexander Dubček lemondása és Gustáv Husák első titkárrá választása a Csemadok reformkommunista vezetése által táplált reményeket hamarosan illuzórikussá tette. A dubčeki reformok hívéből a kommunista párton belüli szovjetbarát irányzat vezetőjévé előlépett Husák hatalomra kerülésével felgyorsult az 1968 augusztusa óta zajló visszarendeződés, és kezdetét vette az ún. normalizáció időszaka. A Husák-féle normalizációs rezsim nemcsak a nemzetiségi alkotmánytörvény végrehajtási törvényeinek elfogadását akadályozta meg, hanem formálissá tette magát az alkotmánytörvényt is, a nemzetiségi ügyekkel foglalkozó szerveket sorra leépítette, és kivétel nélkül eltávolította tisztségükből a reformfolyamatban tevékeny szerepet vállaló kisebbségi vezetőket is, akik helyére a szovjetbarát irányvonalat hűen kiszolgáló személyeket állított.

A valóban új alapokon nyugvó nemzetiségpolitika megteremtésében bízó magyar és ukrán kisebbségi vezetők, illetve az általuk irányított nemzetiségi ügyekkel foglalkozó szervek ugyanakkor 1968 végén – 1969 tavaszán még rendkívül ambiciózus tervekkel rendelkeztek. Az SZNT Nemzetiségi Bizottsága már mintegy másfél hónappal a nemzetiségi alkotmánytörvény megszületése után, 1968. december első felében ki is dolgozta és az SZNT

³² A Csemadok új megnevezése az eredeti elképzelések szerint Csehszlovákiai Magyarok Demokratikus Szövetsége lett volna, ezt azonban az SZLKP KB Elnöksége 1969. március 10-én elutasította, így egyfajta kompromisszum eredményeként született meg a Csehszlovákiai Magyarok Társadalmi és Kulturális Szövetsége elnevezés (SNA, ÚV KSS, 1224. d., Zápis z 28. schůdže Predsednictva ÚV KSS, 10. III. 1969)

³³ FKI, Csemadok irattára, OK-VIII-IX-17-20. A Csemadok X. rendkívüli közgyűlése, 1969. március 17-18.

Elnöksége elé terjesztette a képviselői testületek és végrehajtó szervek melletti nemzetiségi szervekről szóló törvény tervezetét. A Nemzetiségi Bizottság törvénytervezete csaknem teljes egészében a Csemadok által megfogalmazott, s 1968 júniusában és júliusában a kormány nemzetiségi albizottsága elé terjesztett javaslatokon alapult, amelyek meglehetősen széles jogkörű, és kizárólag a nemzetiségek képviselőiből álló önálló nemzetiségi képviselői és végrehajtó szervek létrehozását feltételezték.³⁴

A szlovák kormány Nemzetiségi Tanácsa a nemzetiségi törvények politikai irányelveinek kidolgozása céljából már első, 1969. április 22-i ülésén négy alcsoportból (nemzetiségi szervek és képviselő, nemzetiségi oktatásügy, nemzetiségi kultúra, nyelvhasználat) álló ideiglenes munkacsoportot hozott létre.³⁵ Miután a munkacsoport május 19-22-e között a Tejfalu melletti körtvélyesi üdülőtelepen megvitatta a törvények politikai irányelveinek téziseit, összesítő jelentését a Nemzetiségi Tanács július 10-i második ülése tárgyalta meg. E jelentés alapján készült el 1969. július 21-ére a nemzetiségi alkotmánytörvény végrehajtásával kapcsolatos politikai irányelvek tervezete, amelyet a Nemzetiségi Tanács a legfelsőbb politikai szervek elé terjesztett.³⁶

Az 1969-ben összesen háromszor ülésező Nemzetiségi Tanács (harmadik ülésére december 2-án került sor) a nemzetiségi törvények politikai irányelveinek tervezetén kívül – a Nemzetiségi Titkársággal együttműködve – javaslatot fogadott el és terjesztett a kormány elé többek között a Csehszlovák Televízió magyar és ukrán nyelvű adásának bevezetéséről, a Csehszlovák Rádió magyar adásának kibővítéséről, a komáromi Magyar Területi Színház kassai részlegének létrehozásáról, a magyar érettségizettek magyarországi továbbtanulási feltételeiről. Foglalkozott a Szlovák Tudományos Akadémia mellett létrehozandó Nemzetiségkutató Intézet kérdésével, elkészítette a járási és helyi nemzeti bizottságok mellett létesítendő nemzetiségi szakbizottságok minta-alapszabályzatát, a szlovák, majd a szövetségi kormány elé terjesztette a bíróságon kívüli rehabilitációnak a magyar nemzetiségre vonatkozó javaslatát, és terveit között szerepelt a nemzetiségi oktatási törvény alapelveinek kidolgozása is.³⁷

³⁴ FKI, Nemzetiségi Tanács, 19. d., SZNT 1968–1970; *Új Szó* 1968. december 13. Törvényjavaslat a nemzetiségi szervekről, 6.

³⁵ FKI, Nemzetiségi Tanács, I/1/1969. Záznam z 1. zasadnutia Rady pre národnostní vlády SSR zo dňa 22. apríla 1969 (A munkacsoport elnöke az ukrán Ivan Bajcura, titkára Gyönyör József volt.)

³⁶ FKI, Nemzetiségi Tanács, 19. d., SZNT 1968–1970; vö. Gyönyör József: *Terhes örökség. A magyarság lélekszámának és sorsának alakulása Csehszlovákiában*. Pozsony/Bratislava, Madách-Posonium, 1994. 273.

³⁷ FKI, Nemzetiségi Tanács, I-III/1969; *Vasárnapi Új Szó* 1969. augusztus 24. Új törvény készül a polgári és politikai rehabilitációról, 3.

A Nemzetiségi Bizottság és a Nemzetiségi Tanács által megfogalmazott és előterjesztett javaslatok sorsa mindeközben a normalizáció előrehaladtával egyre bizonytalanabbá vált. A nemzetiségi szervekről kidolgozott törvénytervezet nem került az SZNT plénuma elé megtárgyalásra, a nemzetiségi törvények politikai irányelveivel pedig a párt- és állami szervek éremben szintén nem foglalkoztak. Dobos László miniszter és Szabó Rezső parlamenti alelnök, személyükön keresztül pedig a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó szervek ameddig tehették, a megváltozott körülmények ellenére is megpróbálták napirenden tartani a kérdést. Az SZNT Nemzetiségi Bizottsága például 1969. október 20-i és 1970. március 27-i ülésén egyaránt határozatban sürgette a nemzetiségi törvények politikai irányelveinek az illetékes szervek általi mielőbbi megvitatását,³⁸ Tolvaj Bertalan, a Nemzetiségi Titkárság vezetője pedig a *Szabad Földműves*nek adott 1969. december 27-i nyilatkozatában annak a reményének adott kifejezést, hogy a legfelsőbb párt- és kormánysszervek jóváhagyását követően előreláthatólag 1970 első felében sor kerülhet a nemzetiségi törvények parlamenti elfogadására.³⁹

Erre azonban soha nem került sor. Miután 1970. április 28-án Dobos Lászlót leváltották miniszteri, Szabó Rezsőt pedig parlamenti alelnöki tisztségéből, a nemzetiségi törvények elfogadásának lehetősége végérvényesen elvesztette realitását. Štefan Sádovský szlovák miniszterelnök-helyettes, a Nemzetiségi Tanács új elnöke 1970. november 20-án már arról tájékoztatta az újjáalakított Nemzetiségi Tanácsot, hogy a nemzetiségi törvények alapelveinek 1969-ben kidolgozott tézisei „politikai okokból elfogadhatatlanok”, ezért az azzal kapcsolatos munkálatokat leállította.⁴⁰ A Tanács a nemzetiségi törvények új alapelveinek kidolgozására még létrehozott egy új munkabizottságot, megtárgyalásukra azonban már soha nem tért vissza, a törvények elfogadásának kérdése pedig visszhang nélkül lekerült a napirendről.

Dobos László és Szabó Rezső leváltását követően sor került az ún. nemzetiségi szervek leépítésére is. A nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli miniszteri posztot Dobos leváltásával egy időben megszüntették, a magyar kisebbség a szlovák kormányban az újonnan kinevezett Krocsmay Dezső munkaügyi és népjóléti miniszter személyében kapott képviselést.⁴¹ Szabó Rezsőt az SZNT alelnöki tisztségében Fábry István váltotta fel, az SZNT Fábry által vezetett Nemzetiségi Bizottságát ugyanakkor 1971.

³⁸ FKI, Nemzetiségi Tanács, 19. d., SZNT 1968–1970, Zápisnica zo schôdze Výboru SNR pre otázky národnosti dňa 20. X. 1969, Zápisnica z 5. schôdzky Výboru SNR pre otázky národnosti zo dňa 27. marca 1970.

³⁹ *Szabad Földműves* 1969. december 27. Egy év múltán, 4.

⁴⁰ FKI, Nemzetiségi Tanács, IV/2/1969, Záznam o zasadnutí Rady pre národnosti vlády SSR dňa 20. novembra 1970.

⁴¹ *Új Szó* 1970. április 29. Változások a szlovák kormány összetételében, 1.

március 8-án szintén megszüntették, és más bizottságokkal összevonva Nemzeti Bizottsági, Államigazgatási és Nemzetiségi Bizottság néven szervezték újjá.⁴² A kormány Nemzetiségi Tanácsának személyi összetételét 1970. szeptember 30-án teljesen átalakították, az immár szlovák többségű testület valamennyi magyar tagját lecserélték, elnökévé pedig a leváltott Dobos László helyett Štefan Sádovský miniszterelnök-helyettest neveztek ki.⁴³ Az új összetételű tanács gyakorlatilag semmiféle érdemi tevékenységet nem fejtett ki, egy év alatt mindössze egyszer ülésezett, 1971. október 13-i újabb átalakítása után pedig teljes egészében formális szervvé vált. Hasonló sorsra jutott a szlovák kormányhivatalnak a felettes szervek szerint hatáskörét meghaladó tevékenységet folytató Nemzetiségi Titkársága is: Tolvaj Bertalan titkárságvezetőt 1971 júniusában felmentették tisztségéből, helyére Sziegl Ferencet, az SZLKP KB dolgozóját állították.

A politikai visszarendeződés megpecsételte az 1968–1969-ben spontán módon létrejött magyar társadalmi szervezetek sorsát, és visszavetette fejlődésében az ígéretesen kibontakozó kisebbségi magyar tudományos-ságot és kulturális életet is. Az 1968 decemberében létrehozott Magyar Ifjúsági Szövetség és a magyar pedagógustársadalom által kezdeményezett magyar pedagógusszövetség tevékenységét nem engedélyezték, a Csemadok keretében megalakult különböző tudományos társaságokat pedig az 1970-es évek elején sorra felszámolták. Kulturális téren a prágai tavasz egyetlen maradandó eredményét az első ténylegesen önálló csehszlovákiai magyar könyvkiadó, a pozsonyi Madách Könyv- és Lapkiadó, valamint a komáromi Magyar Területi Színház kassai Thália Színpadának a létrehozása jelentette.

A reformfolyamatban való aktív részvételéért járó retorzió és a hetvenes évek elejének országszerte zajló tisztogatási hulláma nem kerülte el a Csemadokot sem. A szövetségnek a reformok melletti kiállása és érdekképviseleti törekvései ugyanis egyre inkább ellentétbe kerültek a Husák-féle új vezetés konszolidációs törekvéseivel. A szlovák pártvezetés 1969 őszétől kezdődően egyre erőteljesebb nyomást gyakorolt a Csemadokra 1968-as tevékenységének felülvizsgálása és vezető szerveinek átalakítása érdekében. A szövetség vezetésén belüli első személycserékre végül azt követően került sor, hogy Dobos László Csemadok-elnököt 1970 áprilisában leváltották miniszteri, Szabó Rezső volt vezető titkárt pedig parlamenti alelnöki tisztségéből. A Csemadok KB 1970. május 11-i ülése a szövetség vezető titkárává Szőke József helyett Varga Bélát, titkárává pedig Var-

⁴² *Stenografická správa o schôdzkach Slovenskej národnej rady. V. volebné obdobie. 12. schôdzka. 8. marca 1971.* Bratislava, Kancelária SNR, 1971. 70-74.

⁴³ FKJ, Nemzetiségi Tanács, 1. d., statútumok, Návrh na nové zloženie Rady pre národnosti vlády Slovenskej socialistickej národnosti.

ga Sándor helyett ismét Varga Jánost választotta. A KB-ba a testületből 1968–1969-ben kimaradt egykori tagjai közül kooptálták többek között Krocsány Dezsőt és Sziegl Ferencet, Elnökségébe pedig Varga János mellett Fábry Istvánt is.⁴⁴

Az 1970. májusi személyi változásokat azonban a pártvezetés elégtelennek minősítette. Az *Új Szó* hasábjain ezért már a KB májusi ülésével párhuzamosan felülről irányított, és mintegy fél éven át tartó sajtóhadjárat indult a Csemadok reformkommunista vezetősége és a szövetség 1968–1969-es munkája, mindenekelőtt „kisajátított” érdekképviselési tevékenysége ellen. A Csemadokban radikális változásokat sürgető írások elsősorban Dobos László elnök, Szőke József volt vezető titkár, az 1968. márciusi ún. kassai levél megszövegezői, Béres József, Mede István és Gyüre Lajos, valamint az ifjúsági klubmozgalom képviselői, Duray Miklós és Varga Sándor személyében találták meg a szövetségen belüli „ellenzéki magatartás”, „jobboldali opportunistát”, „nacionalistát” és „kispolgári befolyás” fő képviselőit. A Gögh László, Balázs Béla, Bábi Tibor, Varga János és Krocsány Dezső tollából származó írások a szövetség 1968-as vezetésének leginkább azt rótták fel, hogy a nemzetiségi érdekvédelem jelszavával, a fiatal magyar értelmiséget felhasználva eltávolította a Csemadok éléről a proletár internacionalizmushoz ragaszkodó funkcionáriusait, 1968 augusztusában a „szövetségesek internacionalista segítségét” elítélő felhívásokat tett közzé, s 1969 márciusában elfogadott programjában – noha formálisan elismerte a kommunista párt vezető szerepét – a Csemadokot gyakorlatilag a csehszlovákiai magyarság egyedüli érdekvédelmi szervezetének kiáltotta ki.⁴⁵

Az *Új Szó* ügybuzgalmában nyilvánvalóan szerepet játszott az a tény is, hogy főszerkesztője, Lőrincz Gyula saját magát szerette volna a Csemadok elnöki székébe visszahelyeztetni. A szlovák pártvezetés azonban – legalábbis ideiglenesen – a Lőrincznél szilárdabb osztályöntudatúnak ítélt Fábry István, a szlovák parlament alelnöke mellett döntött, s az SZLKP KB Elnöksége 1971. február 23-i ülésén a lemondatott Dobos László helyett őt bízta meg a Csemadok elnöki tisztségének ellátásával.⁴⁶

⁴⁴ FKI, Varga Sándor iratai, 5. d., Határozat a CSEMADOK KB 1970. május 11-i üléséről.

⁴⁵ *Új Szó* 1970. május 9. Gögh László: Én így láttam... A CSEMADOK-ban történt, 5.; 1970. július 9. Balázs Béla: Mindenki és senki? A CSEMADOK kettős „értékelése”, 4-5.; 1970. augusztus 18. Varga János: Öntsünk tiszta vizet a pohárba. Szélsőségek a CSEMADOK-ban, 5.; 1970. szeptember 12. Krocsány Dezső: „Öntsünk tiszta vizet a pohárba”, 5.; 1970. szeptember 16-19. Bábi Tibor: Irodalmárok közéleti kontárkodása, 4.; 1970. október 2. Varga János: A CSEMADOK útvesztése, 4-5.

⁴⁶ SNA, ÚV KSS, 1283. d., Zápis z 98. schôdze Predsedníctva ÚV KSS, 23. II. 1971; MOL, KÚM-TÜK, 1971-Csehszlovákia, 38. d., 00679/2-1971, Új elnökjelölt a Csemadok élére.

A szövetség pártvezetés által kijelölt új elnökének hivatalos megválasztására és a központi szerveiben tervezett tisztogatások végrehajtására a Csemadok KB 1971. március 29-i ülésén került sor. A Csemadok „megrendszabályozása” 1971 áprilisában a politikai pártokat és társadalmi szervezeteket tömörítő Nemzeti Frontból való kizárásával, és a szlovák kulturális tárca felügyelete alá helyezésével végződött, ami egyet jelentett a társadalmi ranglétrán való lefokozásával, egyúttal mozgásterének leszűküléséhez is vezetett.⁴⁷ A Csemadoknak a reformfolyamatban legaktívabb szerepet vállalt egykori vezetői, Dobos László és Szabó Rezső ellen egyúttal pártvizsgálat is indult, ennek eredménye szintén nem lehetett kétséges: az SZLKP KB Elnöksége 1971. július 7-én Dobost és Szabót kizárta a kommunista pártból, s megfosztotta prágai és pozsonyi parlamenti képviselői mandátumától.⁴⁸

Ilyen előzmények után a párt által elvártaknak megfelelően, kritikai hang nélkül, teljes egészében a normalizáció jegyében zajlott le 1972. április 15-16-án a Csemadok XI. országos közgyűlése. A közgyűlés, amelynek beszámolója csaknem teljes egészében az 1968–1969-es évek ostromozásával foglalkozott, gyakorlatilag mindent megtagadott a Csemadok 1968–1969-es törekvéseiből és programjából. Érvénytelenítette az 1969. márciusi rendkívüli országos közgyűlés programját és határozatait, s olyan új alapszabályzatot fogadott el, amely a szervezet nevéből törölte az érdekképviselési szándékát tükröző „társadalmi” jelzőt, a Csemadok hivatalos nevét pedig ismét Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetségére változtatta. A Csemadokon belüli tisztogatások levezénylésével megbízott, azonban a magyar értelmiségi körökben csupán csekély támogatottságot élvező Fábry Istvánt – természetesen a szlovák pártközpont előzetes jóváhagyásával – újból Lőrincz Gyula váltotta fel az elnöki tisztségben. Vezető titkárrá ismét Varga Bélát, titkárokká Varga Jánost és György Istvánt választották.⁴⁹

A Csemadok 1968-ban hallgatólagosan megtúrt érdekképviselési lehetőségei hosszú időre megszűntek, visszaváltozott pusztán kulturális szövetséggé és az állampárti ideológia magyar nyelvű terjesztőjévé. A normalizáció két évtizede illuzórikussá tette annak a lehetőségét, hogy a szövetség bármiféle önálló nemzetiségpolitikai kezdeményezés forrása lehessen.

⁴⁷ FKI, Csemadok irattára, KB-VII-4. Határozat a Csemadok Központi Bizottsága V. üléséről, 1971. március 29.; Gyönyör József: *Államalkotó nemzetiségek*. Bratislava, Madách, 1989. 225-226.

⁴⁸ SNA, ÚV KSS, 1297. d., Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS dňa 7. júla 1971.

⁴⁹ FKI, Csemadok irattára, OK-X-XII-22-27. A Csemadok XI. országos közgyűlése, 1972. április 15-16.

A szándék, hogy a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek jogállását az egyenrangúság és önigazgatás elve alapján rendezzék, olyan egyedülálló és rendkívüli kezdeményezés volt, amelyhez hasonlíthatót nem találunk a szovjet érdekszférába tartozott Kelet-Közép-Európában. Az „emberarcú szocializmus” dubčeki kísérlete azonban a történettudomány mai ismeretei szerint eleve bukásra volt ítélve, a reformfolyamat erőszakos elfojtása pedig törvényszerűen kudarcra ítélte a nemzetiségi politika megreformálásának szándékát is.

A magyar kisebbség által megfogalmazott igények java részének még a szovjet megszállás előtti szlovák elutasítása ugyanakkor joggal veti fel azt a kérdést is, vajon a demokratizálási folyamat továbbélése és esetleges győzelme valóban megteremtette volna-e a nemzetiségek számára törekvéseik maradéktalan realizálásának esélyét. A Husák-féle normalizációs rendszer hivatalos ideológiája mindenesetre így is előszeretettel hangoztatta a csehek és szlovákok, valamint a nemzetiségek közötti jogegyenlőség megvalósulását, jóllehet az 1968-ban elfogadott nemzetiségi alkotmánytörvény jobbára csupán a kisebbségi jogok korlátozására irányuló törekvések eltakarását szolgálta.

Cigány önkép és mindennapok

Békési Ágnes

Magyar cigány és oláh cigány családok Magyarországon

Ágnes Békési: Hungarian and Romanian Gypsy families in Hungary

The Gypsy population in Hungary - about half a million persons- consists of three groups: 70% Romungro, 20% Romanian Gypsy and 10% Beás. The members of the first group - also referred to as Hungarian Gypsies have been living in Hungary since the 14th century, they represent the most integrated group of Gypsies; the Romanian Gypsies who arrived in the country in the 18th century have become less integrated, it is mainly the young people who communicate with non-Gypsies and among each other too; the Beás Gypsies arrived at the second half of the 19th c. from Romania escaping from slavery still in custom there, they are speaking an archaic Romanian dialect. The three groups have been strictly separated from one another; they would rather intermarry with Hungarians than with members of the other gypsy groups.

A magyarországi cigány népesség jelenleg három csoportra osztható. A kb. félmillióra becsült populáció 70 százaléka romungro, 20 százaléka oláh cigány és 10 százaléka beás cigány.

A romungrok vagy más néven magyar cigányok a XIV. század óta élnek Magyarországon, a leginkább integrálódott részét képezik a cigányságnak. Anyanyelvük a magyar nyelv, amelyet esetenként számos cigány szóval is vegyítenek és sajátos, kissé éneklő intonációval használnak.

Az oláh cigány csoportok a XVIII. század környékén érkeztek hazánkba. Kevésbé integrálódtak, az idős és középkorúak cigány nyelven beszélnek, de kívülállókkal magyarul is tudnak kommunikálni. A fiatalok és a gyerekek inkább a magyar nyelvet beszélik, de a legtöbb családban értenek cigányul, ha nem is szívesen nyilvánulnak meg ezen a nyelven.

A beás cigányok a XIX. század második felében telepedtek le Magyarországon. Ők Romániából jöttek, az ott akkor (1856-ban) megszűnő rabszolgaság nehéz körülményei elől menekülve. Egy archaikus román dialektust beszélnek.

A magyar cigányok elsősorban Észak-Kelet-Magyarországon élnek, az oláh cigányok a keleti régiókban, a beás cigányok pedig Baranya megyében. Ez természetesen nem zárja ki, hogy az ország más vidékein ne éljenek kisebb csoportokban, kis falvakban magyar-, oláh vagy beás ci-

gányok, annyi azonban bizonyos, hogy egymással nem keverednek, külön utcákban, város- vagy falurészekben élnek. Ennek ellenére ritkán létrejönnek vegyes házasságok, ezeket azonban mindhárom cigány közösség rossz szemmel nézi. Sokkal inkább elfogadják a gádzsókkal (magyarokkal) kötött vegyes házasságot, mint a másik cigány közösségbe való beházasodást. Értelemszerűen a magyar cigányság körében volt a leggyakoribb és ma is gyakori a magyarokkal kötött házasság, bár az ő köreiken belül a zenész cigányok inkább egymás között házasodnak.

Dolgozatomban a magyar cigány és az oláh cigány családok gyereknevelési szokásaival, szocializációs stratégiáival foglalkozom. Elsősorban arra a kérdésre keresem a választ az interjúk elkészítése során, hogy ebben e két népcsoportban milyen szerepe van a gyerekeknek a családon belül, és a szülők hogyan viszonyulnak a gyermekintézményekhez. Mennyire tartják fontosnak az iskolába-óvodába járást, és mennyire követik nyomon a gyerekek családon kívüli életét. Természetesen ezeknek a fő kérdéseknek a feltárása kapcsán a családok életének más vonatkozásaira is fény derült, s amennyiben ez hatással volt-van a gyerekek életére, ezeket a sajátosságokat is tárgyalom.

A kutatás módszerei

Vizsgálatomban a kulturanropológia és a szociálintropológia módszereit használtam fel. Az előbbiből a résztvevő megfigyelés, az utóbbiból pedig a strukturálatlan interjú eszközeit vettem át.

Az interjúkat magnó nélkül készítettem, utólagos lejegyzéssel. Ennek az volt az oka, hogy úgy láttam, a magnó használata sokkal inkább a hitelesség rovására ment volna, mint saját emlékezetem esetleges hibái. A magnó nélküli interjúzás technikáját több éven keresztül sajátítottam el, s a tanulást kísérő kontrollinterjúk során bebizonyosodott, hogy a lényeges szövegrészeket szó szerint képes vagyok megjegyezni, és utólag följegyezni akár három-négy órás interjú esetén is. Az utólagos lejegyzésnek az a másik nagy előnye, hogy a verbális tartalmak mellett rögzíteni tudom a metakommunikációt, a nem verbális jelzéseket és a családtagok közötti interakciókat is. Így a résztvevő megfigyelés által szerzett tapasztalatok is beépülnek az interjúba, nem csupán a puszta verbális közlés.

Ez a cigány családok esetében annál is inkább fontos, mert ebben a kultúrában ismeretlen jelenség a többiektől való elvonulás. Az interjú mindig családi körben zajlik, az idegen látogató hírére minden családtag előkerül, körbeülük, körbeállják a kérdezőt, és folyamatosan kommunikálnak, egymással is és a vendéggel is. Ez tehát inkább egyfajta sajátos csoportmunka, semmint interjúzás.

A cigány családok lakásaiban mindig minden ajtó nyitva van, hagyományos formában, egyetlen közös térben élnek, akkor is, ha a lakás több helyiségből áll. (Számos olyan, oláh cigányok lakta cigánytelepen is jártam, ahol – nyár lévén – az ajtókat kivették a tokból, s a bejárati ajtót is csak egy függőny helyettesítette.) A kétszemélyes, négyszemközti beszélgetés nem tartozik a kommunikációs repertoárba. Beszélgetni együtt szoktak, minden jelen lévő családtag részvételével, a gyerekeket is beleértve. A gyerekeket soha, semmilyen indokkal nem távolítják el a felnőttek közeléből. Az a természetes, hogy a gyerekek állandóan a felnőttek társaságában vannak, részt vesznek az éjszakába nyúló családi-rokon rendezvényeken is. Ha pedig egy idegen szociológus jelenik meg, az olyan nagy esemény, hogy abból a gyereket kizárni egy felnőttnek sem jut eszébe.

Ebből következően minden interjú családi körben készült, körbeültük az asztalt, vagy körberaktuk a székeket. A beszélgetések közben zajlott a jövés-menés, a gyerekek enni kértek, szomszéd nyitott be. Mindennek a pusztá magnós felvétele igen szegényes képet nyújtott volna az esemény jellegéről. Nem beszélve a technikai jellegű nehézségekről.

A fentiek miatt nem annyira interjúkat kellett utólag lejegyeznem, mint inkább egy-két órás csoportfolyamatot. Ebben a feladatban nagy segítségemre volt az a tízéves tapasztalat, melyet kiképző csoportokban szereztem.

A csoportdinamika szabályait figyelembe véve dolgoztam a családokkal mint csoportokkal, és magát a csoportfolyamatot jegyeztem le és elemeztem, utólagos észrevételeimet és reflexióimat is figyelembe véve. Ezek az utólagos észrevételek és reflexiók beépültek a lejegyzett szövegbe, tehát a végeredmény a családtagok s jómagam közös munkája alapján jött létre. A tapasztalati anyag tehát, ami alapján a tanulmányt írom, nem egy-egy „objektív” interjú, sem nem egy par excellence szubjektív megfigyelés. Nem is a kettő keveréke, hanem egy igen sajátos, a csoportfolyamat mozzanatait nyomon követő, lejegyző- reflektáló-elemző munkaszöveg. Ez pedig kifejezetten a pszichológia csoportelmélet-módszer munkamódjával rokon.

Ezen kívül figyelembe kellett vennem, hogy egy számomra idegen kultúrában mozgok, és interjúalanyaim is idegenként aposztrofálnak. (Gyakran előfordult, hogy rögtön a beszélgetés elején megkérdezték tőlem, cigány vagyok-e. Ha ez nem történt meg, nyilvánvaló volt számukra, hogy nem vagyok az, ilyenkor mintegy szívességeként mondták el nekem, hogy „a cigányoknál ez meg ez így szokás.”)

Az oláh cigány családoknál különösen a gyerekek igen nagyra értékelték, amikor kiderült, hogy jó néhány szót tudok cigányul. Ez annak a jelzése volt, hogy komolyan érdeklődöm a kultúrájuk iránt, és természetesnek vették, hogy sok mindent nem tudok a hagyományokról, szokásokról.

Bár igyekeztem a szakirodalomból alaposan tájékozódni, témámmal kapcsolatban igen kevés felhasználható írott anyagot találtam.

A családokkal készített interjúk tehát egy tanulási folyamat állomásai is voltak, ahol minden beszélgetés újabb és újabb ismeretekkel bővítette a tudásomat. Ezért a különböző interjúk igen nehezen összehasonlíthatók, összevethetők. Természetesen kidolgoztam egy interjú-vezérfonalat, de ezen minden beszélgetés után módosítanom kellett. Kívülálló voltam egy idegen kultúrában, amely ugyan barátsággal befogadott, de a velem kapcsolatos bizalom megnyilvánulásai mellett az információk és a közlések az idegennek szóló információk és közlések maradtak. Ilyenformán tehát munkám az idegen kultúrákat leíró antropológusok munkájához hasonlít, akik elfogulatlanul és értékítélet nélkül jegyzik le mindazt, amit tapasztalnak, ahogyan velük az interjúalanyok kommunikálnak.

A fentiek alapján talán nem meglepő, ha kutatásom egyik alaptétele az, hogy a cigányságnak önálló kultúrája van, tehát a különböző társadalmi helyzetű és rétegzettségű cigány közösségeknek vannak közös hagyományaik, szokásaik, amelyek más kisebbségre vagy a többségi társadalom csoportjaira nem jellemzőek. Ezek nem föltétlenül a néprajz vagy a szociológia eszközeivel feltárható szokások és hagyományok. Inkább a kommunikáció, az együttélés, az életmód, a világ szemlélésének és megértésének sajátos módjai. Ezt pedig sikeresebben lehet feltárni az antropológia és a pszichológia módszereivel.

A családok kiválasztásának módszerei

Dolgozatom jellegéből adódik, hogy nem alkalmazhattam a szociológia klasszikus, véletlen számokon alapuló mintavételi módszerét.

Elsősorban azért, mert a többségi társadalom tapasztalható előítéletessége miatt a cigány családok jó része csak bizalmas körben vállalja cigányságát. Még az oláh cigány családok esetében sem (amely körben sokkal gyakoribbak a szembetűnő rasszjegyek) fordul elő gyakran, hogy a cigány identitást válogatás nélkül, minden helyzetben vállalják.

Ezért olyan közvetítő személyeket kellett keresnem, akikkel a családok bizalmas viszonyban vannak, és akik engem bizalommal tudtak az érintettek figyelmébe ajánlani. Budapesten és vidéken is találtam néhány olyan tanárt, akik szeretettel foglalkoznak a cigány gyerekekkel is, ezért a családok befogadták, sőt tisztelik őket. Megismerkedtem cigány tanárokkal is, akik jól ismerik a hozzájuk járó gyerekek szüleit. A Rádió C. munkatársaitól is értékes segítséget kaptam. Amikor alkalmam volt, használtam az ún. „hólabda” módszert, vagyis a már megismert családok révén jutottam el újabb interjúalanyokhoz.

Ily módon 2004 tavaszától húsz interjút illetve megfigyelési jegyzőkönyvet készítettem romungro és oláh cigány családokkal. Tíz interjú magyar cigányok, tíz pedig oláh cigány családok körében zajlott. Elemzésemhez felhasználtam annak a harmincöt interjúnak az anyagát is, amelyeket zenész cigány családokkal készítettem 2002-ben és 2003-ban.

Az interjúk részben Budapesten, részben pedig Hajdú-Bihar megye egyik kisvárosában és az attól húsz kilométerre fekvő faluban készültek. A települések nevét (Budapest kivételével) megváltoztattam, az interjúalanyok családi nevét kezdőbetűvel jelzem. Ők valamennyien beleegyeztek abba, hogy a beszélgetések alapján írásos munkát készítek.

Romungro cigány családok

a., Zenész cigány családok

A zenész cigányok a magyarországi cigányság körében „elit rétegeként” vannak aposztrofálva. A magyar cigányok nagy része már a XV. századtól kovácsként, vályogvetőként, zenészként kereste a kenyerét. Minden falunak, városnak igen hamar kialakult legalább egy cigányzenekara. A földesurak, nagyurak, számos arisztokrata egy idő után saját zenekart tartott fenn, amelynek tagjai az udvar libériáját viselték. Innen származik a mai cigányzenekarok ún. „magyaros” viselete is. A földesúr, de különösen az arisztokrácia előszeretettel taníttatta is zenészeit. A XIX. században sok cigány zenész rendelkezett zeneakadémiai végzettséggel, tehát tanult, kottaolvasó emberek voltak, akik aztán saját gyerekeiket is taníttatták. Ez természetesen nem volt érvényes a szegény, falusi zenészekre, akik csak télen muzsikáltak, nyáron a földesúr földjein dolgoztak vagy kovácsmesterséget űztek. Sok falusi zenész volt egyben a falu kovácsa is. A muzsikus mestersegre maguk tanították gyerekeiket három- négy éves koruktól.

Magának a tanuláshoz korán kialakult a kultusza ebben a körben, hiszen hangszeres zenét játszani csak úgy lehet, ha valaki korai éveiben kezd el tanulni. A városi, tehetős zenészek maguk adtak vonót három éves koruktól gyerekeik kezébe, pár évig tanították őket, majd mesterekhez küldték. A gyerekek hét-nyolc éves koruktól tanoncként már zenekarokban játszottak, s a kis zenészeknek nagy sikerük volt a hallgatóság körében. (Ezek családi zenekarok voltak, rokonokból verbuválódtak. Az apa együtt játszott fiaival.)

A szegényebb falusi zenészek az otthoni iskola után rokonokhoz, ismerősökhöz küldték tanulni a gyerekeket, természetesen csak a fiúkat. (A lányokat csak akkor taníttatták, ha nem volt fiú a családban.) Viszonossági alapon pedig maguk is fogadtak tanoncokat a rokoni-baráti körből. Ily módon pénzbeli fizetség nélkül tudták képeztetni a fiatalokat.

Ez a mód a premodern kor gyermeknevelési szokásainak a követése, hiszen az ipari forradalom előtt egész Európában a privát családi-rokoni kötelékeken belül zajlott a gyereknevelés, mivel a reguláris iskolarendszer nem alakult még ki.

A muzsikás családok körében mind a mai napig él az a hagyomány, hogy a zenetanulást családi, rokoni körben kezdik, és csak ezt követően jelentkeznek a gyerekek zeneiskolába. Azonban a cigány szülők nem egyszerűen elküldik a gyerekeket a zeneiskolába, hanem gondosan megválasztják a megfelelő tanárt, elkísérik a gyerekeket az órákra, sőt részt vesznek az órákon, és segítenek az otthoni gyakorlásban is. Vagyis a zeneiskolát egyfajta külső házi iskolaként kezelik, ellentétben a gádzsó (nem cigány) szülőkkel, akik megelégszenek egy-két szülői értekezlettel.

Óvodába nem szívesen küldik a gyerekeket, vagy ha mégis rákényszerülnek, igyekeznek őket korán hazavinni, lehetőleg úgy, hogy otthon ebédelhessenek. Ha az anya dolgozik, a gyerek a nagymamánál ebédel.

A reguláris iskolarendszer nem játszik olyan nagy szerepet a családok és a gyerekek életében, mint a zeneiskola. Ebben az esetben is fontosnak tartják, hogy a tanítónő kedves, elfogadó legyen, és szeretik előre megismerni, ha lehet, kiválasztani a tanítónőt. De a gyerekek iskolai előmenetelét már nem kísérik olyan figyelemmel, mint azt a zeneiskola esetében teszik. Sok gyerek az első néhány osztály, illetve az alsó tagozat elvégzése után magántanuló lesz, és teljes figyelmét a zeneiskolai tanulásnak szenteli. Akik az iskolában maradnak, nem törekednek arra, hogy jeles-jó tanulók legyenek. A jó jegyeket a zeneiskolában akarják megszerezni, a szülőket is ez érdekli jobban.

Tipikus jelenség, hogy az iskolából is hazaviszik a gyerekeket még ebéd előtt. Az anyák igyekeznek négyórás munkát vállalni, hogy minden nap főzhessenek. Ők viszik-hozzák a gyerekeket az iskolából, akkor is, ha az iskola a szomszéd utcában van. Ma már kevés az olyan jól kereső muzsikos apa, aki el tudja tartani öt-hat tagú családját. De az az ideális és követésre méltó példa ebben a körben, hogy ha lehet, az anya otthon marad, és csak a családdal, a gyerekekkel törődik. Mivel az apák este dolgoznak, sokkal nagyobb mértékben vesznek részt a gyerekek nevelésében, tanításában, mint az a többségi társadalomban szokásos. Együtt gyakorolnak a gyerekekkel, eljárnak a zeneiskolai órákra, rendszeresen konzultálnak a tanárokkal.

A férfi-női szerepek igen körülhatároltak. A domináns szerep az apáé. Ez a fiatal házaspárok zöménél is így van. Egy huszonnyolc éves fiatalasszony, M.G., arra a kérdésemre, hogy milyen szerepe van a családban a muzsikos-feleségnek, azt válaszolta, hogy „a férjem mellett és mögött”.

Megfigyelhetők bizonyos változások is a gyereknevelés terén. Fiatal szülők esetében már gyakoribb, hogy az általános iskolai előmenetelt is

nagyobb figyelemmel kísérik, ellentétben az idősebb generációval. Ennek egyik oka az is lehet, hogy cigány muzsikusként ma már igen nehéz megélni, lévén az éttermek nem tudják finanszírozni az élő zenét. A hazai közönség nem jár olyan gyakran étterembe, mint húsz évvel ezelőtt, cigány zenekarokat csak a külföldiek által látogatott éttermek szerződtetnek.

A családok érdeklődése tehát a komolyzene, a jazz vagy a szórakoztató zene felé fordult, az ezekre a pályákra képező iskolákhoz viszont fontos az érettségi is. Ezenkívül elterjedt az a szokás, hogy a zenei képzettség mellé a fiatalok egy másik szakmát is szereznek, tanárképzőt végeznek, informatikai képesítéshez jutnak. Megnőtt tehát ebben a körben az általános- és középiskola presztízse. A muzsikusszülők számára ma már egyértelmű, hogy a reguláris iskolai oktatás is fontos, az ott tanúsított előmenetel meghatározza a gyerek későbbi életét.

Ezért igen komoly figyelmet fordítanak arra, hogy milyen színvonalú általános iskolába jár a gyerek. Érzékenyen reagálnak, ha felvetődik a „felzárkóztató” vagy az „eltérő tantervű” osztály lehetősége. Ők tudják, hogy az esetek többségében ez a régi kisegítő osztályok vagy iskolák rendszérével azonos, vagyis itt kevésbé képzett oktatók tanítanak, illetve enyhén fogyatékos gyerekek tanulnak. Tisztában vannak azzal is, hogy ezekben az osztályokban alacsonyabbak a követelmények, jóval kisebb, illetve lehetetlen a továbbtanulási tervek megvalósítása.

Egy harminchárom éves anyával (O. G.) készített interjú során elhangzott, hogy a családnak szándékában áll kivenni a két első osztályos gyereket a kis létszámú, felzárkóztató osztályból, mert igen lassan haladnak, a dupla betűket áprilisban még nem tanulták, s a fiúk unatkoznak az iskolában. Mint kiderült, beszédhiba miatt küldte a nevelési tanácsadó ebbe az osztályba az ikreket, holott a mama hajlandó lett volna külön logopédushoz is járni velük. Az anya a beszélgetés idején éppen külön tanárt keresett, aki fölkészíti a gyerekeket arra, hogy szeptembertől egy másik, magasabb színvonalú iskolában elkezdhessék a második osztályt. Ez ügyben már fölkereste a kinézett iskola igazgatóját, hogy kérje a gyerekek felvételét. Nem nyugodott bele a megkülönböztetésbe és főleg a szegregációba.

A fiúk jelenlegi iskolájába ugyanis csak cigányok járnak, főleg nemrég Budapestre költözött oláh cigány családok gyerekei. Az anya azt szeretné, ha fiai nem cigány gyerekekkel is együtt tanulhatnának. A fiúk egyébként hegedülni tanulnak, zeneiskolába is járnak. A nagypapa éttermi zenész, otthon gyakorol velük. Már négy éves korukban megvette nekik a kis hegedűket.

Igen jellemző a zenész szülőkre, s ez az idősebb generációra is érvényes, hogy fontosnak tartják a vegyes osztályokat. Vagyis ugyanolyan színvonalú és jellegű iskolai oktatásra tartanak igényt, mint a nem cigány

szülők. Értékes számukra a cigány identitás, ugyanakkor magyarnak is vallják magukat.

Ebből a kettős identitásból számos probléma is adódik. A világban való eligazodásukat nehezíti, hogy az oláh- és beás cigányok őket nem tartják cigánynak, úgy vélik, ők „nem igazi cigányok”, mivel nem beszélik a cigány nyelvet és vegyülnek a „gádzsókkal”. Sőt, zenészként kiszolgálják őket.

Ugyanakkor a többségi társadalom egyértelműen cigányként tartja őket számon, sőt az egész magyarországi cigányság reprezentánsaként kezeli ezt a réteget. A külföldi közvélemény pedig szinte csak a zenész cigányokat ismeri.

„Két tűz között vagyunk” – mondta E. I.-né, egy harminchárom éves fiatalasszony, amikor arról panaszkodott, hogy milyen megkülönböztetések érték a férjét, aki igen sötét bőrű, látszik rajta, hogy cigány.

Az E. utcai iskolában pár évvel ezelőtt igen sok, vidékről Pestre költözött oláh cigány család jelent meg. A magyar cigányok akkor elhozták onnan a gyerekeket az előző két iskolába. Az elkülönülés tehát a gyerekek szintjén is megjelenik.

A családon belüli gyereknevelés terén igen érdekes kettősség érvényesül. Egyrészt a szülői, főleg az apai tekintély megkérdőjelezhetetlen, másrészt egy igen erős érzelmi töltésű, permisszív stílus van jelen. A gyerekek a család központja, az ő érdeke elsőbbséget képez minden más érdekel szemben. Az egész család életmódját a gyereknevelés szempontjainak rendelik alá. Ez kiegészül a gyerekek iránt érzett szeretet látványos, verbális és nem verbális megnyilvánulásaival.

A gyerekek igényeit, vágyait és főleg érzéseit tiszteletben tartják, nincsen elkülönített felnőtt- és gyerekvilág. A gyerekek véleménye ugyanolyan fontos, mint a felnőtteké. A fiatal szülők a lányokat is taníttatják, zenéi képzsüket ugyanolyan fontosnak tartják, mint a fiúkét. A ma harmincéves szülők esetében még előfordult, hogy ha a lány zenét akart tanulni, azt a választ kapta, hogy ez a fiúk dolga. S ők nem tiltakoztak.

A szülők és a gyerekek sokat vannak együtt, a gyerekek részt vesznek minden, felnőttek számára szervezett eseményen. Ott vannak a koncerteken, a nagy családi összejöveteleken, ahol sokszor hetven-nyolcvan ember gyűlik össze. Ilyenkor kibérelnek egy termet valamelyik étteremben vagy kis hotelben, mert a lakásban nem férnének el.

Az ünnepek körében jelentős az esküvő, a keresztlő, a gyerekek iskolai életével kapcsolatos események, pl. a ballagás. Ezeket mindig nagy családi körben ülik meg, ami ötven-száz résztvevőt jelent.

Az egyházi ünnepeket, a karácsonyt, a húsvétot inkább szűkebb körben tartják.

Jelentős esemény a zenész családok körében a temetés. Régi szokás, hogy a szertartás után a rokonok, barátok hegedülnek, neves primások esetén száz hegedűs szokott megjelenni. Berki Lajos, a híres primás temetésén is így volt, ekkor született meg a Száz Tagú Cigányzenekar ötlete.

A fiatalabb generációk körében előfordul a válás. A gyerekek többnyire az anyánál maradnak, aki nagyszülői segítséget is igénybe vehet. De az apák a válást követően is figyelemmel kísérik gyerekeik sorsát, látogatják őket, az iskolában is érdeklődnek előmenetelük után. A gyerekekkel való szoros kapcsolatot nem befolyásolja a válás ténye.

A zenész cigány családok belső légköréről elmondható, hogy jövőorientált. A gyerekek szimbolikusan és a szó szoros értelmében is a jövőt jelképezik. Évszázados tapasztalat ugyanis ebben a körben, hogy a gyerekek (régében csak a fiúk) taníttatása a család későbbi megélhetésének a záloga. Érdemes tehát ebbe időt, energiát, pénzt fektetni. A XX. század második felében meggyökeresedett az a tapasztalat is, hogy a formális iskoláztatás is fontos, nem csak a családon belüli. Az iskolával tehát partneri viszonyban vannak, bár jóval kevésbé adják át a szülői kompetenciával járó feladatokat a tanároknak, mint a nem cigány szülők. Ragaszkodnak ahhoz, hogy a gyerek több időt töltsön el családi körben, mint az iskolában, tehát ebédeljen otthon, tanuljon otthon.

Ebben a tekintetben tehát az intézményekkel kapcsolatos fenntartásuk hasonló, mint a másik két cigány csoporté. A magánéletet, a privát szférát, a magán jellegű társas kapcsolatokat jóval többre értékelik, mint a közéletet és az intézményesített viszonyrendszert. Az „életvilág” a domináns a hivatalos közélettel szemben.

A zenész cigányok társadalma, mint minden más társadalom, rétegzett. Interjúztam olasz márvány burkolatú, padlófűtéses, óbarokk bútorokkal berendezett nappaliban, beszélgettem műtárgyakkal teli nagypolgári lakásban, voltam függőfolyosós, egyszerűen, de ízlésesen berendezett lakásokban, jártam szerény panellakásokban, felkerestem cigánytelepen élő, szűkös körülmények között tengődő zenészeket is. Az életmód és az anyagi lehetőségek tekintetében ezek a családok nagyon különböznek egymástól. Mégis, a fent elemzett szempontokat figyelembe véve, közösen osztoznak egy kultúrán, mely lényeges vonásait tekintve valamennyi családban azonos. A társadalmi rétegzettség ezeket a közös vonásokat nem szünteti meg és nem is gyengíti. A kultúra közös vonásai mintha elmosná kissé a társadalmi rétegzettségéből adódó törésvonalakat. A több száz éves hagyományok és szokások (főleg egy kívülálló számára) jóval szembeötlőbbek, mint a társadalmi helyzetből adódó különbségek.

Ez annál is inkább lényeges vonás, mert a cigány népesség más csoportjainál ennek ellenkezőjét tapasztaltam.

b., Magyar cigányok

Ebben a részben olyan romungro magyar cigány családokkal foglalkozom, akiknél, ha a régebbi századokban volt is, már több nemzedéknyi idő óta nincs zenész a rokonságban. Ők hagyományosan kovácsmesterséggel, vályogvetéssel, mezei munkával foglalkoztak, a XX. században pedig ipari munkásokká, mezőgazdasági alkalmi munkásokká váltak. Körükben igen nagy jelentőséggel bír a társadalmi rétegződésben elfoglalt hely, ez nagy mértékben befolyásolja világlátásukat, gyereknevelési szokásaikat is. Hajdú-Bihar megyében hét interjút készítettem igen különböző anyagi-szociális helyzetű családokkal.

M. H. huszonhat éves fiatalasszony egy olyan cigánysoron él férjével és négy gyerekével, amelyet az önkormányzat magas palánkkal kerített körül. Talán abból a megfontolásból, hogy a főút mellett húzódó telep ne zavarja a város „összképét” az átutazó idegenek szemében. Pedig a házszor rendezett, az udvaron virágok vannak, s a lakók, akik az önkormányzattól bérlik a lakásokat, rendben tartják a környezetet. H.-ék lakása kb. 40 négyzetméteres, egy konyha és kétoldalt két szoba. Példás rend és ragyogó tisztaság van, a konyhabútor vadonatúj, fehér szekrényekből áll, a szobákban ízléses plüsságyak. A gyerekek szépen öltözöttek, udvariasak.

H. férje egy vállalkozó mellett kisegítő, jól keres, ellátja a gyerekeket mindennel. Amikor másodszor jártam náluk, éppen az iskolakezdéshez szükséges holmikat rendezték. Harmincezer forintot költöttek a három nagyobb gyerek iskolai holmijaira, táskákra, ruhákra, füzetekre. Mindent gondosan előkészítettek a polcokon, pedig még két hét volt az évnytőig. A legkisebb gyerek 14 hónapos, gyönyörű, fekete hajú, fekete szemű kislány. H. vele van otthon gyesen.

H. elmondta, hogy ők magyar cigányok, édesanyja libakopasztásból él, amivel jól keres. Férje oláh cigány, önáluk a szülők cigányul beszélnek, és nagyon elleneztek a házasságukat. Azt szerették volna, hogy a fiuk magyar nőt vegyen feleségül. (A magyar cigány-oláh cigány vegyes házasság valóban meglehetősen ritka. A szülők nyilván annak örültek volna legjobban, ha a fiuk oláh cigány lányt vesz feleségül. De ha már nem így történt, szívesebben vették volna a gádzsi – nem cigány – menyet.)

H.-ék lakásépítést terveznek, már megvették a telket, készen vannak a tervek. Jövőre felépül a ház, nappalival, hálóval, két gyerekszobával. H. „amerikai” konyhát szeretne, egybeépítve a nappalival. H. törekvő, ambíciózus fiatalasszony, amikor a helyi lapban olvasott arról, hogy R. Nóra művésztanár rajzsakkört vezet a gyerekeknek és már külföldön is volt kiállításuk, azonnal szólt Barbi nevű lányának, hogy iratkozzon be. Azóta a rajzcsoporthoz egy könyvet is illusztrált, Barbi egyik rajza került a címlapra. H. erre nagyon büszke. Nem véletlen egyébként, hogy a gyerekek a rajzórákat szeretik legjobban az iskolában, bár az nem kötelező.

Mindezek fényében rendkívül meglepő, hogy a három nagyobbik gyerek eltérő tantervű iskolába jár. Ott négyes-ötös tanulók, szeretnek iskolába járni, értelmesek, nyílt eszűek. Barbi több sportversenyt is nyert. Mégis, H. és a férje elfogadták, hogy a retardált gyerekek közé iskolázzák be a gyerekeiket. Attilát, a kisebbik fiút a helyi kórház pszichológusai túlmozgásosnak minősítették. Első osztályban gyógyszeres terápiát javasoltak. Ez ellen R. Nóra, a rajztanár határozottan tiltakozott, mondván, hogy a gyerek az ő rajz szakkörén semmilyen, gyógyszeres kúrára okot adó tünetet nem mutat. Az anya ezt a tanácsot elfogadta, de nem próbálta Attilát átíratni a másik általános iskolába.

A jelenlegi gyakorlat az, hogy a kisvárosban a tanítók és a tanárok igyekeznek megszabadulni a cigány gyerekektől, és minden ürügyet megragadnak, hogy a „kisegítő” iskolába utalják őket. Ehhez sajnos partnerek a megyeszékhely pszichológusai is. Ők többnyire azzal indokolják az át-helyezési javaslatot, hogy a kisebb létszámú osztályokban többet tudnak a gyerekekkel foglalkozni, ott jobban tudnak haladni, mint a harmincas osztálylétszámú „nagy” iskolában. Csakhogy a kisegítő iskola nem nyújt perspektívát, onnan alig tanulnak tovább a gyerekek. Ha igen, akkor is csak valamilyen alacsony szintű szakiskolában. Középiskolába kerülni innen lehetetlen. Erről azonban a tanárok nem tájékoztatják a szülőket. H. is arról beszél, hogy szeretné, ha gyerekei továbbtanulnának, láthatóan nincsen tisztában a lehetőségekkel. Pedig ő szakközépiskolát végzett. Arról azonban, hogy mi folyik a gyerekei iskolájában, semmilyen információja nincsen. Az ő családjában nincsen hagyománya a tanulásnak-tanítatásnak, ő az első, aki középiskolát végzett. Nincsen tehát gyakorlata abban, hogyan kell megtervezni a gyerekek iskolai karrierjét, hogyan kell iskolát-tanítót választani. A véletlenek és a többség dönt a gyerekek sorsáról. Amikor felhívom a figyelmét a „kisegítő” iskola hátrányaira, azokat az érveket ismételve, amiket a pszichológusoktól hallott. Az szintén csak a véletlenek múlott, hogy ő maga nem kisegítőben végzett. A faluban, ahol a szüleivel lakott, nem volt ugyanis kisegítő, a tanítók kénytelenek voltak felvállalni a cigány gyerekeket is. Annak ellenére tehát, hogy példáulan gondoskodik a gyerekekről, beszerzi az iskolai felszerelést, súlyt helyez arra, hogy a gyerekek iskolába járjanak és ott jól tanuljanak, öntudatlanul is hozzájárult, hogy a gyerekek zsákutcába jutottak, és jövőjük bizonytalan.

Ez a bizonytalanság egyébként H. gyerekekkel való viselkedésében is tetten érhető. Látszik, hogy nincsen előtte követendő szülői minta, hiszen az ő szülei egyszerű, tanulatlan emberek voltak, nem sokat törődtek az iskolával. H. türelmetlen, sokszor indokolatlanul rászól a gyerekekre, utána magához vonja őket, aztán megint rendreutasítja. Várja már az iskolakezdest, azt mondja, sok neki a négy gyerek gondja egész nap. Az iskolát tehát úgy

kezeli, mint olyan intézményt, ami leveszi a válláról a gyereknevelés gondjait. Eszébe se jut, hogy az ott zajló folyamatokat neki – mint gondos szülőnek – kontrollálnia kéne. Alávetett szerepe van az iskolával szemben, ő is és gyerekei is ki vannak szolgáltatva a tanároknak. Minden erőfeszítése, hogy előre vigye a gyerekei sorsát, egy számára láthatatlan falba ütközik.

A várostól egy kb. húsz kilométerre fekvő kis településen, Körösszezen több magyar cigány családdal beszélgettem. A faluban egy iskola van, négy éve új igazgató vezeti. Egyidőben érkezett ide a falu új polgármesterével. Mindketten fiatal, ambíciózus emberek, és elhatározták, megállítják az elvándorlási folyamatot. Én az igazgatóval készítettem interjút, aki elmondta, hogy kinevezésekor a helyi nem cigány szülők csoportosan vitték át a városi iskolába gyerekeiket, mert a cigány gyerekekkel a pedagógusok nem tudtak dolgozni, ez visszahatott az egész iskola légkörére. Az új igazgátónak voltak elképzelései, a debreceni egyetemen hallgatóként megismerkedett az alternatív pedagógiákkal, a differenciáló módszerekkel. Kezdeként bevezette a mindennapos testnevelést és a futbalszakkört. Rövid időn belül versenyekre kezdett járni a gyerekekkel, lévén testnevelés szakos. Pályázatból felépítettek egy modern tornacsarnokot az iskola mellett. Ez olyan színvonalú, hogy nagyvárosi igényeknek is megfelel. Időközben megismerkedett egy konferencián R. Nórával, aki beszámolt a cigány gyerekekkel szervezett rajzszzakköreiről. Meghívta őt, hogy Körösszezen is tartson szakkört. Nem sokkal ezután a falusi cigány gyerekek már Budapesten, külföldön is szerepeltek kiállításon, sőt személyes meghívásoknak is eleget tettek. A gyerekek elérték, hogy a szülők ezekre a versenyekre, kiállításokra, utazásokra ellássák őket tiszta, rendezett öltözékekkel, az iskolában megszokták, hogy testnevelés óra után zuhanyoznak. Új igényeik alakultak ki, amelyeket a szülőkkel kapcsolatban is érvényesítettek. A faluban elterjedt, hogy az iskola sikeres, a nem cigány szülők visszahozták a gyerekeiket a messzebb lévő városi iskolából. Ebben közrejátszott az is, hogy pályázati pénzből felújították az épületet, a tantermek pasztell-színűek lettek, és új bútorokat is tudtak vásárolni a gyerekeknek. Ma az iskola olyan látványt nyújt, mint egy tipikus dániai állami iskola. Színes tantermek, a falak színével harmonizáló, színes függönyök, modern tanulóasztalok, székek, amelyek a négy év alatt érintetlenek maradtak. Sehol egy vésett, összefirkált pad, eltörött szék. S ami a legfontosabb, a termek tele vannak a gyerekek káprázatosan szép rajzaival. A folyosó két-három négyzetméteres alkotásokkal van borítva, az épület belseje olyan hangulattal áraszt, mint egy színvonalas képzőművészeti galéria.

Mindeközben az új polgármester hozzálátott a munkanélküliség csökkentéséhez. Kidolgozott egy hatékony közmunkarendszert, hogy az addig munkanélküli cigány szülők rendszeres keresethez jussanak. Közmunkában

rendbehozták az utcákat, a főteret. Látványosan szép, faragott asztalokkal teli piactér készült, szintén pályázati pénzből. Virágosítási programot hirdetett, a házak előtt, az árkokban kisebb virágoskertek jöttek létre. A falu négy év alatt annyit fejlődött, hogy komoly vonzerőt jelent a városból kitelepülők számára is, akik családi házakat építenek városi lakásaik árából.

Körösszegen tehát nincsen kisegítő iskola, nincsen eltérő tantervű osztály, van viszont mindennapos testnevelés, futballszakkör, sportversenyek és rajzszakkör. A rajzszakkörön készült munkákat rendszeresen kiállítják a művelődési házban, és műsoros megnyitó során mutatják be a meghívott szülőknek. A cigány szülők úgy érzik, gyerekeik sikeresek az iskolában, van kedvük oda járni, s ettől az iskola lett a település motorja. Az igazgató tanulmányi ösztöndíjakat ad ki a jól tanuló gyerekeknek. Köztük sok cigány gyerek is van. Pályázatokon az éltanulók számára számítógépeket kér, s ez külön vonzerőt jelent a gyerekeknek.

Az iskola igazgatójával B. Tiborné fia, az ötödikes Dávid ismertetett meg.

B. Tiborné az iskola konyháján dolgozik, férje a helyi cigány kisebbségi önkormányzat elnöke. Fuvarozásból él, van két lovuk, gumikerekű szeke-rük. Dávid kitűnő tanuló, sportversenyekre jár, rajzai kiállításokon vesznek részt. Mivel az iskolában a kitűnő tanulóknak húszezer forint jutalom (ösztöndíj) jár, ezt Dávid is megkapta. (A jó tanulók – négyesek – tízezer forintot kaptak.) Ezen kívül pályázaton nyert egy számítógépet. Amikor látogatóba érkeztem hozzájuk, éppen azon játszott. A mama elmondta, hogy Dávid az ösztöndíjat letétbe helyezte nála kamatra, hogy fél év múlva divatos mezt és cipőt vehessen magának a futballmeccsekhez. A szülők nem szóltak bele, mire költse a pénzt. Úgy gondolták, az az övé, ő rendelkezik vele. Dávid élénk tekintetű, nyílt eszű, kifogástalan modorú fiú. Anyjával való beszélgetésem során mindenhez udvariasan, de határozottan szólt hozzá, mindenről volt véleménye. A szülők elégedettek az iskolával, látják, hogy Dávid szeret tanulni. Szerény körülmények között élnek, de Dávid bátyját is taníttatják. Ő szakmunkásképzőbe jár a közeli nagyvárosba. Hentesnek tanul.

Az iskolaigazgató mesteri ösztönnel és talán tudatosan is a sportot és a művészetet preferálja, amiben a cigány gyerekek általában ügyesek. Más iskolákban ezek a tárgyak periférikusak, nem hoznak sikerélményt. Itt az igazgató testnevelés szakos, a rajzszakkör vezetője, R. Nóra pedig művésztanár. Képzőművészeti egyetemet végzett, számos saját kiállítása volt már. Tehát a rajzórán nem korsókat és kockákat rajzolnak, hanem az önkifejezést gyakorolják. Ezért is érhetett el számos hazai és nemzetközi elismerést. Ez pedig megemeli a cigány gyerekek rangját az iskolában, sőt példaképpé teszi őket. A cigány szülőket pedig közel hozza az iskolához.

A rajzkiállítások megnyitóin az egész falu ott van, ezeken az alkalma-kon a cigány gyerekek a sztárok. Szüleik pedig látják, hogy érdemes isko-

lába járni, hogy van eredménye, ha a gyerek teljesít és jó tanuló. Talán most először tapasztalják meg, hogy az iskola nem ellenség, hanem támasz.

Mindez annak köszönhető, hogy a kistelepülés polgármesterének és az iskolaigazgatónak együttes munkával sikerült visszafordítania az elvándorlási folyamatot. Az iskola a kistelepülések egyik motorja és központja, ha tehát tovább folytatódott volna a nem cigány gyerekek elvándorlása, előbb-utóbb be kellett volna zárni az intézményt, aminek következménye az iskolakörzetesítés. Ez pedig hosszú távon a falu népességének csökkenéséhez vezetett volna. A jelenlegi rejtett (expliciten nem vállalt) iskolakörzetesítési tendenciák a szaktárca szerint az oktatás minőségének emelkedését eredményezik. Ugyanakkor számos szakértő ezeket a tendenciákat egyértelműen a leszakadó rétegek (többnyire cigány családok, illetve gyerekek) érdekeivel ellentmondóaknak tartja. (Ladányi János és Szelényi Iván kutatásai azt tárták fel, hogy az iskola nélkül maradt kistelepülések egyéb területen is fokozottan forráshiányossá válnak. Az iskola megszűnésével párhuzamosan a közigazgatási apparátust is „körzetesítik”, fokozódik az elvándorlás. A faluban csak a legelesettebb, munkanélküli, többnyire cigány családok maradnak. Elkezdődik a „gettósodás”, annak minden negatív következményével. Ez jellegzetesen a volt szocialista országokban kialakuló jelenség, ahol a gettók nem elsősorban a nagyvárosokban, hanem az aprófalvakban jönnek létre. Ezt a folyamatot sikerült megállítani Körösszegen, ahol a cigány családok gyerekeinek nagy hányada jeles-kitűnő tanuló.)

A cigány családokban gyakori, hogy ha a szülők elválnak, vagy más okból nem tudják – nem akarják – vállalni a gyereknevelést, a nagymama lesz az unokák gyámja. Az idősebb nemzedékben ugyanis él még az erős hagyomány, hogy nem szabad sorsára hagyni az árván maradtakat. Az állami gondozásba vételt szerencsétlenségnek, csapásnak tartják. (A városokba került, szokásait vesztett fiatal nemzedék számára ez a hagyomány már nem kötelező érvényű.)

Körösszegen találkoztam egy ötven éves nagymamával, aki Jolánhoz hasonlóan két unokát nevel. Élettársával együtt négyen élnek egy szoba-konyhás kis házban.

Ida közmunkán dolgozik a faluban, élettársa alkalmi munkákat vállal. Mindkét fiúunokája jó tanuló, a kisebbik ösztöndíjat kapott.

A négytagú család egy szobában lakik. Az unokák a franciaágyon alszanak, a nagymama és élettársa egy-egy heverőn. A szoba rendben tartott, tiszta, a konyha tenyérnyi. Az egész ház inkább egy kunyhó képzetét kelti. Csak lehajolva lehet belépni az ajtón.

Ida élete igen küzdelmes és nehéz volt. Előző férjével és annak szüleivel együtt laktak egy szoba-konyhás házban. Idának nyolc gyermeke született, bár három után már nem szeretett volna szülni. De a spirál nem használt,

a fogamzásgátló gyógyszert pedig a férje nem engedte szedni. Ennek ellenére ütötte-verte a feleségét és a gyerekeit is, alkoholizált. A gyámügy az áldatlan állapotokra hivatkozva állami gondozásba vette mind a nyolc gyereket. A nyolcadik születése után Ida elvált a férjétől, albérletben élt, rendszeresen látogatta a gyerekeit. A nyolc gyereket három különböző nevelőotthonban helyezték el. Ida tragédiaként élte meg az elhelyezésüket, ha a gyerekek panaszkodtak neki, hogy a nevelők verik őket, az asszony jelenetet rendezett az igazgatónál, kiabált, fenyegetőzött. Ugyanakkor gyerekei valamennyien szakmát tanultak az intézetben. Egy lánya Németországban pincér, gyakran hazalátogat. Olyankor a kamrában alszik. Egyik fia vállalkozó, jó módban él. Meg is hívta anyját, lakjon náluk Budapesten. Ida hozzájuk költözött, eladta kis házáat, de csak fél évig bírta a nagyvárosban. Visszatért szülőfalujába, vásárolt egy házat, s itt neveli két fiúunokáját élettársával együtt. Mindkét gyereket elhagyta az anyja, s az apák nem vállalták a nevelést.

Ida nagy szegénységben neveli a két unokát, a gyerekek mégis jó tanulók. A kisebbik ösztöndíjat is kapott. Esélyük van rá, hogy szakmát tanuljanak, és boldoguljanak. Ida a közmunka keretén belül idős parasztemberekhez jár takarítani, mosni, ház körüli munkákat végezni. Azt mondja, jóindulatúak hozzá, nemegyszer reggelivel, ebéddel is megkínálják. Élettársa is közmunkán dolgozik. Ketten szegényesen el tudják látni a két unokát.

Oláh cigány családok

Hajdú-Bihar megyében, Újfaluban olyan oláh cigány családokkal találkoztam, akik vállalják cigányságukat. Beszélnek a lovári nyelvet, sokuk a gyerekeivel csak cigányul beszél.

Közülkük a legjobb anyagi helyzetben M. Károly és családja van, akik heten élnek egy százhetven négyzetméteres, kétszintes házban.

M. Károly negyven éves, kőműves, de leszázalékolt. Felesége, Ágnes rokkantnyugdíjas. Két ikerfiuk van, Karcsi és Zoli, s egy nagyobb, középiskolás fiuk és lányuk. Velük él még Károly nagybátyja. A most ötödikes ikreknek saját szobájuk van, külön szobában lakik a nagyfiú és a nagylány is. A nagybácsi a vendégszobát használja.

Ágnes szülei Gyöngyösön lókereskedéssel, vásározással foglalkoztak, ekhós szekerük is volt. Ágnes igen jól beszél cigányul, magyarul viszont keresi a szavakat, hangsúlya éneklő.

A tiszta konyhában fogadnak, ami nappaliként szolgál. Főzésre az alsó szinten lévő konyhát használják. Az udvaron még ott a műanyag sátor, előző nap ünnepelték a nagylány ballagását. Ötven felnőttet és harminc gyereket láttak vendégül.

Jöttömre az egész család a tiszta konyhába sereglik, Károly a főhelyre ül, mellé a felesége. Megadják a módját a beszélgetésnek. Károly kijelenti, hogy ő szívesen beszél a cigány kultúráról, ha ez engem érdekel. Pár szót váltunk cigányul, Károly értékeli a tudásomat. Elkezd lovári nyelven beszélni, de néhány mondat után udvariasan mindent lefordít magyarra. Elmeséli feleségével való megismerkedésének és házasságának történetét.

Nyolcan voltak testvérek, és amikor bátyjai mind megnősültek, elhatározta, ő is feleséget keres magának. Apjának volt egy jó ismerőse Gyöngyösön, akinek eladó lányai voltak. Apa és fia útra kelt leánynézőbe. Károlynak azonban nem tetszettek az eladó lányok. Ezért az ismerőssel beültek a kocsmába sörözni. Ekkor nézett be Ágnes, apját keresve. Károlynak azonnal nagyon megtetszett, beszédbe elegyedett vele. Ágnes eleinte elég „gizdán” – büszkén – viselkedett, nem merte elárulni az apjának, hogy neki is tetszik Károly. A fiatalember azonban kijelentette, hogy Gyöngyös megszűnt van Újfalutól, neki nincsen ideje hosszasan idejárni udvarolni; Ágnes döntse el most rögtön, hozzá jön-e feleségül.

Károly apja, amikor meghallotta fia szándékát, rögtön rendelt egy láda sört, és annak rendje és módja szerint megkérte a lányt az apjától. Akkor már sok cigány körük gyűlt a kocsmában, ismeretlenek is, mindenki itta az áldomást. Ágnes apja kijelentette, hogy a lánynak kell döntenie. De Ágnes kérette magát.

(Miközben Károly hosszadalmasan, ráérősen meséli a történetet, látszik, hogy nem először, a felesége kedvesen nevetgél. A gyerekek és a nagybácsi érdeklődve figyelnek, bár nyilvánvaló, hogy sokszor hallották már az egyes fordulatokat.)

Ekkor azonban indult az állomásról az utolsó vonat. Mindannyian felszálltak. Amikor a vonat odaért a külvárosi cigánytelephez, ahol Ágnes családjának le kellett szállni, a lány apja egyenesen megkérdezte Ágnest, tetszik-e neki Károly. Amikor Ágnes szégyenlősen igennel válaszolt, az apa kiadta az utasítást, hogy akkor menjen egyenesen velük Újfaluba feleségnek. Ha rosszul bánnak vele, legfőlőbb hazajön. Így is történt, Ágnes egy szál ruhában továbbutazott.

„Ágnes: Jó helyre mentem, jó sorom lett. Nem bántam meg. Ennek már húsz éve.

K.: Esküvő volt?

Károly: Ugyan, minek? Ettünk együtt egy ebédet. Meg a feleségem nem is volt lány, amikor elvettem. Az apósom akart esküvőt, de hát ugye nem voltál már lány (Ágneshez fordulva), akkor meg minek esküvő?! (ezt némi csúfondáros évódással mondja.)

Akkor házasodtunk össze, amikor a ház építésére a szocpolt igényeltük.”

Ebben a történetben keverednek a hagyományos és a modern elemek. A feleséget az apa kommandálja, de választani a fiataloknak kell. Akik annyiban örzik a hagyományt is, hogy nem tartanak esküvőt, mivel a lány már nem szűz.

A házat Károly építette föl rokoni és baráti segítséggel, kalákában. Ő faragta a csigalépcsőt, készítette a lambériát. Arra már nem jutott pénzük, hogy kívülről bepucolják, kifessék a falakat, a padlózás sincsen készen. Károly beteg lett, nem tud munkát vállalni, közhasznú munkára pedig nem hívják.

„Ágnes: Én bementem a kisebbségi önkormányzathoz, de ott az a nő nem törődik idegen cigányokkal.

K.: Magyar cigány?

Ágnes: Nem, igazi cigány, oláh cigány, csak aki nem a rokonságához tartozik, azt nem segíti. A rokonságának vesz lap-topot, mindent, másnak meg nincsen pénz. Én meg nem foglalkozok amúgy a cigányokkal!

Itt az utcában is csak egy cigány család lakik, a többi magyar. Én nem nagyon foglalkozok cigányokkal, nem ismerem őket, ennek a rokonságát se. Úgyhogy nem segít semmit nekünk.”

A fenti néhány mondat bonyolult identitásproblémákat összegez. Egyrészt az igazi cigányok az oláh cigányok, a magyar cigányok nem igaziak. Másrészt, ha valaki nem rokon, vagy nem jó ismerős, nem lehet a segítségére számítani, hiába „igazi cigány.” Ágnes „nem foglalkozik” a cigányokkal, fontosnak tartja, hogy az utcájukban főleg magyarok lakk. Ez a szemében emeli a lakóhelyük presztízsét. De mondandója úgy is érthető, hogy hangsúlyosabban kellene cigánynak lenni ahhoz, hogy számíthassanak a kisebbségi önkormányzat segítségére.

Károly elmeséli, többször fölvetődött benne, hogy indul a kisebbségi önkormányzati választáson. A probléma csak az, hogy nincsen pénze korteskedni, megvendégetni az esetleges támogatóit. Enélkül pedig nincsen esélye.

Ágnes rokkantnyugdíjat kap, mivel néhány éve depressziós lett. Betegségének története egyben látletet a magyar egészségügyről is.

Az új házba való beköltözésükkor teherbe esett. De mivel már volt négy gyerekük, úgy döntöttek, az abortuszt választják. Az asszony befeküdt a helyi kórházba a műtetre, néhány hét múlva, a kontrollvizsgálatkor egy másik orvos viszont megállapította, hogy még mindig terhes. Akkor már „túl volt az időn”, nem lehetett megismételni az abortuszt. Ágnes rendszeresen járt terhes-vizsgálatra, a megváltozott helyzetben már várták az új jövevényt. Minden jel arra mutatott, hogy egészséges lesz. Bejelentkeztek szülésre Debrecenbe, a klinikára, mivel az asszony már három császármetszésen esett keresztül, s számítani lehetett rá, hogy nehéz szülés lesz. A helyi kórház orvosai azonban lebeszéltek őket a tervről, mondván, hogy ők is jól le tudják vezetni a szülést. Ágnes nagy nehezen ráállt, nem akart

összeveszni az orvosokkal, akik kezelték. A szülést követő napon azonban bejelentették neki, hogy az újszülöttet átvitték Debrecenbe. A következő hír a gyerek halálhíre volt. Ágnes akkor rosszul lett, be kellett vinni az idegostálya. Utána százalékolták le, azóta sem jött teljesen rendbe. Károly elmondása szerint minden alkalommal komoly parasztolvenciát adtak az orvosoknak, ami nekik nagy megterhelést jelentett. Máig nem értik, hogy történhetett egymást követően két ilyen műhiba.

A sikertelen abortuszt csak Ágnes többszörös panasa és orvoshoz bejelentkezése után vették észre, majd a terhességondozás során mindvégig egészségesként regisztrálták a gyereket.

Három császármetszést követően a házaspár jogosan gondolta, hogy az újabb szülés kockázatos klinikai háttér nélkül. A helyi kórház orvosai mégis magabiztosak voltak, majd az anya engedélye, sőt előzetes értesítése nélkül küldték Debrecenbe a csecsemőt. Úgy tűnik, sorozatos hibákat vétettek, végül jogsértést követtek el. Az anya a nővértől tudta meg, többszöri rákérdezésre, hogy a gyereket légzési problémákkal a klinikára küldték.

„Ágnes: Csak nekem nem mondták meg az orvosok. Nekem az első három szülésem is császár volt, egy negyedik császár, gondolhatták volna, hogy nem fog egyszerűen menni!!! Mégis marasztaltak, hogy ne menjek a klinikára. Aztán a gyerek egy hétig élt! Haza se tudtuk hozni...

...az összes nővérnek adtam pénzt, annak is, aki nem foglalkozott velem. Nem tudtam, melyik lesz ott a szülésnél. Hiába! Rengeteg pénzünk elment. Én meg tönkrementem. Nagyon vártuk már azt a gyereket. Hiába, hogy először el akartam vetetni, de a terhesség alatt már vártuk. Úgy tudtuk, hogy egészséges lesz.”

Károlyéknak eszükbe sem jutott, hogy a kórháztól jogi és anyagi elégtételt vegyenek a feleség betegsége és leszázalékolása miatt. Az orvosok olyan hatalmat képviselnek a szemükben, akiket megfizetni kell, nem feljelenteni. Számukra elérhetetlen társadalmi messzeségben élnek az egészségügy dolgozói, akik lehet, hogy megvesztegethetők, de nem számonkérhetők. Sőt, a hálapénz szemükben nem is annyira megvesztegetés, mint inkább a nagy hatalommal bíró világi istenségeknek jogosan járó áldozat az egyszerű földi halandók részéről.

Ugyanilyen elérhetetlen hatalmasságokként kezelik az iskola vezetőit is. Az ikerfiúk egyike, Karcsi az „eltérő tantervű” iskolába jár. Apja szerint azért küldték oda a tanítók, mert gyenge fizikumú volt és logopédusra volt szüksége. Rajztanára azt mondja róla, ragyogó intellektusú gyerek. Kitűnő tanuló, rajzversenyeket nyer. Magam kevés ilyen élénk tekintetű, értelmes és kiváló modorú gyerekekkel találkoztam. Talán a körösszegi Dávidhoz hasonlítható. Karcsi státuszára és fejpénzére azonban szüksége van a helyi kisegítő iskola tanítóinak, ezért nem küldik átminősítő vizsgálatra. Kér-

désemre, hogy a szülők miért nem kezdeményezik az áthelyezést, az apa bizonytalanul válaszol. Gondolt már erre, mindig el is határozza magát, de nem akar rosszat a gyerekeknek. Nem akar összeveszni a tanárokkal.

Vagyis nem hisz abban, hogy sikeresen képviselhetné fia érdekeit a tanárokkal szemben. Pedig fontosnak tartja az iskolát, örül, hogy a másik ikerfiú, Zoli az általános osztályba jár, és a nagyobbak mindketten továbbtanulnak. Karcsi a négy gyerek közül a legértelmesebb és legtehetségesebb, mégis az ő sorsa kétséges. Pusztán azért, meg vékonydongájú. Ez ürügy ahhoz, hogy eltéríthessék a boldogulásától. Hogy feltölthessék vele a szükségés létszámot.

Egy középosztálybeli nem cigány családdal ezt nem tehetnék meg, mert a szülők érvényt szereznének jogaiknak. Károly, bár értékes kőműves-szakmája van, impulzív, ambíciózus férfi, nincsen tisztában a jogaival és a lehetőségeivel. Nem volt még olyan tapasztalata, hogy érvényesíteni lehet az érdekeit.

Tudatában van annak, hogy cigány, s emiatt hátrányokat szenved, de nem tud fellázadni ez ellen a sors ellen. Minden vele történt esemény ugyanis azt jelzi, hogy nincsenek esélyei.

Egy éve a feleségével egy nyilvános rendezvény után be akartak menni egy helyi discóba. Ágnes az ajtónálló biztonsági őr beengedte a többi aszszonnyal együtt, de Károllyal közölte, hogy „ide cigányok nem mehetnek be!”, s nem is engedte őt belépni. Amikor Károly szavá tette, hogy ez jogellenes és bíróságra fog menni, az őr azt válaszolta, hogy semmi értelme, mert ez magántulajdonban lévő szórakozóhely, azt csinálnak, amit akarnak.

Károly nem tett följelentést, és nem tudta, hogy tehetett volna. Megpróbálhatta volna, hogy érvényt szerezzen a jogainak. De sem ebben az esetben, sem a fia érdekében nem mer lépni, mert nincsen sikeres precedens a hasonló ügyekben ezen a vidéken.

Nagy érzelmi töltéssel beszél arról, hogy Magyarországon „diszkrimináció” van, hogy „büntetlenül lehet kisebbségellenes, zsidóellenes, cigányellenes jelszavakat hangoztatni”. Bírálja a politikát, amely ezt megengedi. Szenvet attól, hogy nincsen kapaszkodója, nincsen segítsége, amivel megvédhetné magát és az övét.

Károlyék kétszintes, többszobás családi házban élnek heten, mégis szegények. Az anya rokkantnyugdíjas, az apa beteg és négy iskolázandó gyerekük van. Nem tudják befejezni a ház belső tereit, bevakolni a külső falakat. 2004 szeptemberétől az iker fiúk, Karcsika és testvére nem kap ebédet az iskolában, mert a szülők nem tudják fizetni a hozzájárulást. A konyhán igyekeznek a számukra félretenni a maradékot, a reggeli tejet, de ez nem jelent rendszeres étkezést. Karcsika nagyon sovány, eleve a testi fejletlensége miatt utasították az eltérő tantervű iskolába. Ez a hátránya most tovább nő.

Még nehezebb azoknak a családoknak a sorsa, ahol valóban beteg, speciális igényű gyerekek vannak. R. Csabáné (40 éves) hatgyermekes anyja két beteg gyereket nevel férjével. Újfalú kertész házaspár övezetében laknak, egy szegényesebb utcában, de a ház jól karbantartott. Legkisebb gyermekük, Kitti 9 éves, Down-kóros. Tizenhét éves lányuk, Gizi 75 százalékos rokkant, depresszió miatt. Maga az apa is leszázalékolt, 50 százalékos rokkantságot kap, szintén depressziós tünetei vannak.

Az anyja a hatodik terhességével is rendszeresen járt terhesgondozásra, elvégezték az ultrahangos- és egyéb vizsgálatokat, de az orvosok nem jelezték, hogy a gyerek betegen fog születni.

Gizi:- „Csak a születése után két nappal jött be az orvos, és mondta, hogy Down-kóros. Gondolhatja...Ezt meg kellett volna tudni előre mondani. Ki kellett volna tudni mutatni előtte. Ez egy olyan betegség, hogy ki lehet mutatni. Ha ezt előre tudjuk, akkor ugye...másként...intézkedik az ember. De amikor megszületett, már az én gyereke volt, nem adtam ki a kezemből. Az intézetben nem törődnek vele úgy, mint én. Nem tud beszélni, de érti, amit mondunk neki, mi is értjük, hogy mit akar. Ott tönkretennék. Meg rossz a szíve, nyitott az egyik szívkamra, a gyomra is beteg és mozgássérült. Az egyik lába beteg. Állandóan orvoshoz kell vinni. Az a gyógyszer, amit a Down-kórra kap, 16 ezer forint két hétre.”

Meglepő, hogy a vizsgálatok ellenére sem tudták az orvosok diagnosztizálni a gyerek halmozott betegségeit. Ha Gizi magánorvoshoz járt volna, nyilván sor került volna kiegészítő vizsgálatokra is. Így viszont a család magára maradt a súlyosan beteg gyerek nevelésének terheivel. Ugyanis a családsegítőben úgy informálták Gizit, hogy nem jár semmiféle juttatás a drága gyógyszerek költségeire. Megkérdeztem egy budapesti jogvédő iroda jogászát, aki szerint Kittinek járna a közgyógyellátás.

(Közgyógyellátási igazolványt normatív alapon az kaphat, akinek családjában az egy főre eső átlagos jövedelem az utolsó három hónapban kisebb volt 23 200 Ft-nál, de havonta rendszeresen 2320 Ft-nál többet kell vagy kellene gyógyszerre költenie, ha kiváltja a neki felírt recepteket. Mindezt évente újra kell igényelni.)

Erről a lehetőségről a családsegítőben nem informálták Gizit, holott Kittin kívül az apa és a nagyobbik lány is drága gyógyszereket szed.

A családban tehát a súlyos betegségek és az információk hiánya együtt okoznak sokszor megoldhatatlan problémákat. Az egyetlen segítség, hogy Csaba, a legidősebb fiú kőműves lett, már 26 éves. Pesten dolgozik, albérletben lakik, ennek ellenére rendszeresen hazajár és segíti a testvéreit.

A két szülő éveken keresztül ugyanabban a helyi gyárban dolgozott, szépen kerestek, nagy, két szintes családi házat építettek. De Kitti születésével úgy megnöttek a kiadásai, hogy el kellett adniuk a házat, és a je-

lenlegi kisebbet vették meg. A különbözetből fedezték Kitti gyógyíttatását. Fel sem merült, hogy a gyereket intézetbe adják, pedig akkor meg tudták volna őrizni megszokott életszínvonalukat.

Ezt követően néhány éve az apát az utcán ismeretlenek nagyon megverték. Fizetésnap volt, talán a pénzét akarták elvenni. Ekkor kezdődött a családfő depressziós betegsége, aminek leszálalékolás lett a vége. Mostanában naphosszat alszik az erős gyógyszerek mellékhatása miatt. A legnagyobb lány depressziója kisgyerekkorában kezdődött, a hatodik osztályból kimaradt. Ő volt a család első betege.

Gizi azt tervezi, hogy ha lejár a gyed Kittivel, visszamegy a gyárba dolgozni, hiszen legalább egy keresőre szükség van. Csak Kitti felügyeletét lesz nehéz megoldani. Ugyanis később sem akarják intézetbe adni őt. A Down-kóros gyereknek ez a feltétel nélküli elfogadása csodálatra késztet. Csak az ad okot némi aggodalomra, hogy ki lesz a gondozója, ha anyja visszamegy a gyárba. A nagyobbik lány, Gizi nem jöhet szóba az anya szerint. Ő is súlyos beteg, egyik beteget nem lehet a másikra bízni. Az apa szintén nagyon rossz állapotban van, a két kisebb fiútestvér még általános iskolás. Marad Renáta, a kisebbik lány, aki most megy hetedikbe. Ő egészséges, mégis az eltérő tantervű iskolába jár.

„K.: - Hogy kerültél a kisegítőbe?

Renáta: - Elsőben azt mondták a tanárok, hogy oda kell menni.

Gizi (az anya): - Aztán már nem akart átmenni a másikba, de nem is mondták neki. Jó tanuló, négyes. Bár ebben az iskolában vannak olyan dolgok! Képzeld el, egyszer Reni tetvesen jött haza...

Meg ahogy ott sok gyerek kinéz! Rongyos ruhákban, negyvenes cipőkben a kis gyerekek!! Pedig azok a szülők is ugyanúgy kapják a családot, mint én. Mért nem a gyerekekre költik?! Én nem vetem meg a cigányokat, beszélek is cigányul a gyerekekkel – ők már nem akarnak – de ahogy némelyik cigány családban nevelik a gyerekeket, az borzasztó!”

Az anya számára érthető módon sokadrangú probléma, hogy az értelmes, jó tanuló Renáta miért jár kisegítőbe. Nincsen módja és ideje azon gondolkodni, hogy így hogyan talál munkát.

Nem mondja ki, de majdnem biztos, hogy Renáta feladata lesz Kitti gondozása, ha Gizi visszamegy a gyárba. Akkor viszont az ő jövője is végképp bizonytalanná válik.

Gizi csak négy osztályt végzett, mert beteg anyját kellett ápolnia gyermekkorában. Ennek ellenére (vagy éppen ezért) olyan meleg szeretettel és értően bánik Kittivel, mint egy gyakorlott gyógypedagógus. Beszélgetésünk elején olyan benyomást tett rám, hogy azt hittem, érettségizett, tanult nő. Még azt is el tudtam képzelni, hogy főiskolára járt. Rövid távon nagyon gondosan, felelősen bánik gyerekeivel, hosszú távra azonban nem tud tervezni. Ahhoz túl sok és túl súlyos probléma terheli a családot. Az ő esetükben igazán nagy

szükség lenne egy komplex családsegítő programra. Három súlyosan beteg ember terhét egy családtagnak sem tudja magára vállalni. A családsegítő azonban még minimális támogatást sem nyújt, az alanyi jogon járó közgyógyellátást sem intézték el. Gizi az én biztatásomra adta be a kérvényt a jegyzőhöz, s akkor kapta meg a közgyógyellátási igazolványt a kislány, holott ez kilenc év óta járna nekik. Ilyen körülmények között Renáta problémája, amely a helyi cigány családok körében tipikus, ebben az esetben súlytalanná válik.

H.-né Anikó (46 éves) hat gyerekes anya. Már két csecsemőkorú unokája is van. Férje két éve halt meg rákban. Építőipari segédmunkás volt. Anikó legidősebb fia, Sanyi most huszonhat éves. A 84 éves nagymamával lakik egy szomszédos faluban. Neki sikerült szakmát tanulni, jól keres. A két nagyobbik lány viszont nyolcadik után abbahagyta a tanulást. Mindketten a kisegítőbe jártak.

„K.: - Hogy kerültek a gyerekek a kisegítőbe?

Anikó: - Hát az első kettőnek a tanárok javasolták, hogy ott könnyebb lesz nekik. Aztán a férjem azt mondta, menjen oda a többi is, így csak egyfelé kell intézkedni, nem kétfelé szaladozni.”

Ily módon a harmadik kislány, Katika most megy negyedikbe a kisegítőben, Pisti, a tizenöt éves fiú most bukott meg ötödikben, mulasztások miatt. Évet kell ismételnie.

„Pisti: - Most buktam meg ötödikben. Újra kell járnom. Nem szeretek iskolába járni. Szar hely.

K.: - Miért?

Pisti :- Hát ott kiabálnak a gyerekekkel. Meg ha valami nem tetszik a tanárnak, akkor jön a körmös. Nem jó. Inkább másfelé megyek.”

Katika viszont jó tanuló, hármás-négyes. Egy időben átvette Pistitől az iskolakerülést, de az anyja meg tudta őt győzni, hogy fontos az iskola. Nem így Pistit, aki vagány, zabolátlan fiú, a tanárok nem találnak hozzá utat.

A családdal él még Attila, Anikó házasságon kívül született fia, de róla nem beszélt az anya.

A legidősebb lány egy éve férjhez ment, a hátsó, szoba-konyhás kis házban lakik férjével és egyéves kislányukkal, Izabellával. A többiek az első, két szoba-konyhás házikóban laknak, itt van velük a másik nagylány, Móni pár hónapos csecsemője, Erik is.

„K.: - Mónika párja nem lakik magukkal?

Anikó: - Őt én nem engedem ide be. Móni megesett. Ő még gyerek, de az a férfi harminckét éves. Van felesége, két lánya. Olyan idősök, mint Móni meg Kati. Meg van egy élettársa, az most terhes. Úgyhogy ő ide nem teheti be a lábát.

K.: - Látta a gyereket?

Móni: - Látta (mosolyog)

Anikó:- Jövő héten megyünk a bíróságra, mert nem akar gyerektartást fizetni. Ott meglesz a bizonyítás, hogy övé a gyerek, mert a nevére se akarta venni. Azért H. Erik. Én ragaszkodom hozzá, hogy ami a gyereknek jár, azt megkapja.

K:- Cigány ember az illető?

Anikó: - Igen. (buzgón bólogat hozzá) Én mondtam Mónikának, hogy már nagy lány, lehet discóba járni, minden, de annak megvan a módja, hogy ne legyen gyerek. Most, hogy már megesett, én nagyon szeretem az unokámat. Én szoktam dajkálni. Az anyjánál csak addig van el, amíg szopik, vagy teáztatja. Utána sír. Éjjel-nappal. De én nem hagyom sírni, járkálok vele, dajkálom, nálam nem sír. Én vagyok a mama. Amíg én élek, jó dolga lesz.”

Anikó tíz évvel látszik idősebbnek a koránál, nagy felelősség van rajta. Ugyanakkor gyönyörű, öntudatos asszony, tökéletes fogsorral, szép hosszú, fekete hajjal, mint egy matriarcha. Úgy is viselkedik, mintha unokájának ő volna az igazi anyja. „Muro shavo!!!”- mondja neki cigányul, s majd elolvad a gyengédségtől. Ami az érzelmi biztonságot illeti, abból ebben a családban nincs hiány. Anikó összetartja a gyerekeit, akik nyugodtak, derűsek a rémisztő szegénység ellenére.

A házban az ágyakon és a vaskályhán kívül semmilyen bútor nincsen, se asztal, se székek. A falak piszkosszürkéek a szénfűtéstől, és málladoznak. Ajtót sehol sem látok, augusztus vége van, az ajtónyílásokon piszkos, szakadozott függönyök lógnak. Anikó a döngölt padlóra pöccinti a cigarettahamut, s látszik, hogy régen volt söprés. Az egyetlen komfort, hogy a vízcsap az udvaron van, nem kell vízért kijárni az utcára.

A két nagylány azzal, hogy gyereket szült, nemcsak a szakmaszerzés lehetőségét veszítette el, de fejenként havi húszezer forintot is. Ennyi volt ugyanis az árvasági járadék. Ez most már csak a két kisebb gyerek után jár.

Az a közkeletű előítélet tehát, hogy a cigánylányok a családi pótlék miatt szülnek gyereket, ebben az esetben sem igazolható. A családi pótlék összege csak a töredéke az árvasági járadéknak, vagyis a két csecsemő érkezése komoly bevételcsökkentést jelent a családnak. A két lány gyereket akart, mert ha partner van, ez a természetes. Mónika nagy szeretettel gondozza Eriket, annyiszor szoptatja meg, ahányszor megéhezik. Sok teje van, jut belőle nővére egyéves kislányának is, aki még mindig szopik. Sőt, a szomszéd család nagyobbacska gyerekének is visz belőle, aki sokszor éhezik. A szegénységnek ezen a szinten is sok fokozata van.

„Anikó:- Képzeld el, ezek a szomszédok olyan szegények, hogy az ágy lába téglából van kirakva. Annak a gyereknek sokszor nincsen mit enni. Olyan sovány. Gondoltuk, ez a kis anyatej jót tesz neki. Kár lenne kiönteni, mert Móni naponta kétszer fej.

Móni :- Láttam is, hogy kikerekedett, amióta viszem neki a tejet.”

Anikóék családjában nincsen éhezés, de a jövő körvonalai alig látszanak. A legidősebb fiút leszámítva senkinek nincsen szakmája, Mónika egyenlőre nem kap tartásdíjat. Anikó azt tervezi, hogy lányai, ha a csecsemők nagyobbak lesznek, elmennek majd közmunkára. Mónika ez ellen felháborodottan tiltakozik, számára ez lealacsonyító lenne. Valami kedvére való alkalmi munkára számít, amihez itt nem könnyű hozzájutni. Ha Anikó két kisebb gyereke sem kapja már az árvaságit, súlyos nélkülözések elé nézhetnek.

Anikó nem tudja igazán felmérni, hogy az iskoláztatásnak, szakmaszerzésnek milyen jelentősége van. Ő maga soha nem járt iskolába, analfabéta.

„Anikó:- Valami keveset tudok olvasni, meg a lánykori nevemet le tudom írni. Tudja, nekünk a gyerekkorunk olyan volt, hogy ki lettünk adva családokhoz. Azok meg nem küldtek iskolába. Meg volt egy olyan dolog, hogy anyánk hat hónapra börtönbe került....

Úgy összeszólalkozott a szomszédokkal és elítélték. Akkor adtak ki bennünket házakhoz. De utána se sokat törődött velünk. Apám elvált tőle. Nem éltek együtt a börtön után már. Hárman voltunk testvérek. A bátyámat egy család örökbe fogadta, taníttatta, lett jó szakmája. Most Amerikában van, van neki felesége, két gyereke. Néha ír, hogy jó munkája, keresete van..... Nem tudom, hogy került ki.”

Az amerikai testvér példája túl távoli ahhoz, hogy mintát nyújtson Anikónak a gyereke nevelésben. Szeretettel, érzelmi biztonságot tud nyújtani gyerekeinek és unokáinak, a jövő tervezésében azonban nem tud segíteni nekik.

*

A cigány családokat látogató szociológus számára igen sok arcát mutatja meg ez a kultúra. Feltárul a hagyományörző, tisztos jómód, a titkolt nélkülözés, vagy a már nem titkolható szegénység sokféle szintje. A nagyon szegények esetében a betegség, a leszázalékolás, a rokkantság szinte szükségszerű velejárója az életnek. Az intézményes kapcsolatrendszerhez való viszony is sokféle, a perspektívát nyújtó, sikeres iskolai előmeneteltől az írástudatlanságig terjed.

A külvilág viszonyulása a cigány családokhoz ugyanilyen széles spektrumú. Körösszeg községben sikeresen integrálják a cigány gyereket iskolai ösztöndíjakkal, rajzsakkörrel, pályázatokkal. Másutt „eltérő tantervű” iskolába terelik, korai éveikben zsákutcába kényszerítik őket.

De gyakran a jóindulatú segítőkészség is zsákutcába vezet. Körösszegeen meglátogattam az új cigánytelepet, amely egy széles mezőn túl, a falu határánál is kintebb épült, öt évvel ezelőtt. Az M. család gyerekei kísérek el odáig, közben csatlakozik hozzánk még egy ismerős, egész díszkíséret. De

a telepnél megállnak, nem jönnek beljebb. A tizenöt egyforma, vakolatlan, kerítés nélküli háznak van valami falanszter jellege. Szomorúság és reménytelenség lengi be. A házak minden lakott területtől távol, szinte a semmiben lebegnek, lehangoló délibábként. A poros úton télen nyilván bokáig ér a sár, innen a legközelebbi bolt fél óra, az orvosi rendelő még messzebb van.

B. Rudolf (50 éves) háza a második, öt gyereket nevelnek a feleségével. Éppen ballagásra készülnek, a legidősebb fiú most járta ki a nyolc osztályt. A feleség a művelődési házba ment főzni a vendégekre, Rudolf az udvaron bográcsban fagyasztott csirkét főz. Vele beszélgetünk, de inkább hallgatunk. Rudolf hatvan évesnek tűnik, beteges, szakadt ruházatú, szomorú arcú férfi. A nagyanyja nevelte föl, szülei kisgyerek korában meghaltak. Csak akkor mosolyodik el halványan, amikor nagyanyját említi egyik fiának. „Piroska Mama, tudod?! Ő még tudott cigányul.”

Szótlanul dobálja a csirkedarabokat a bográcsba, aztán körbeint, s említi, hogy két méteres gázt kellett kiirtani az udvaron, amikor épült a ház. Ő is segített a mestereknek. Egyébként a TŰZÉP-en dolgozik, amit keres, ennivalóra elég. Most 150 vendégre számítanak, a ballagás nagy ünnep. Két birka van az udvar-széli ólban, azokat még délután levágják. Pörköltet készítenek.

A házat bevakolni, kerítést csináltatni viszont nincsen pénzük, kell a gyerekek iskoláztatására. Tamás, a középső fiú jó tanuló, rajzsakkörre jár. A legutóbbi rajzpályázaton ő volt az első díjas. De nem ment Pestre a többiekkel átvenni a díjat, mert rosszul van a buszon. A fiúk élénk tekintetűek, jókedvűek, ellentétben apjukkal, aki megtört szemmel téblábol. Kérdésekre, hogy milyen a viszony a szomszédokkal, csak legyint. „Nem foglalkozunk egymással.”

A szociálpolitikai támogatással épült telepre öltöztetve költöztették a családokat, a rokonokkal, régi szomszédokkal megszakadt a kapcsolat. Az itt lakók nehezen találhatnak fogódzót, emberléptékű életformát.

Abban lehet reménykedni, hogy a gyerekek az iskola segítségével minél előbb kikerülnek innen, ahol hiányzik a cigány családokra egyébként nagyon jellemző beszédesség, hangos jókedv, a látogatónak szóló kíváncsiság és közlésvágy. Egy mesterségesen létrehozott zárványban él ez a tizenöt család, nem tudván se magukkal, se egymással mit kezdeni. A megtervezett szegénység, amely a legegyszerűbb, sátortetős típusházakban egyen-életformát ígért, kirekesztettséget hozott magával. Kirekesztettséget a virágzó faluból, az emberekkel és sokféle házzal teli utcákból, az életteli pezsgésből. A szótlanságban megnyilvánuló, tört szemű szomorúság, ami B. Rudolf egész lényéből árad, ennek a kirekesztettségnek a következménye, ami úgy látszik, a szegénységnél is nagyobb teher.

Roma identitás és önreprezentáció

József Oláh: Roma identity and self representation

The major problem of the Gypsies in present day Hungary is their unclear identity. Members of reliable Roma intelligentsia claim that even they could not define themselves. Similar search of directions appear - sometimes overlapping - between Roma nationalism and the struggle for civil rights.

Az identitásfogalom nemzetközi és hazai szakirodalmával szinte meg lehetne tölteni egy könyvtárat.¹ Dolgozatom e fejezetében képtelenség lenne arra vállalkozni, hogy teljes vertikumára kiterjedő részletességgel tárgyaljam a fogalom történeti ideológiáit, tartalmi változásait, számtalan értelmezési és megközelítési módját, továbbá e fogalom körében érintett diszciplínák primátusát. Főleg, ha elfogadjuk azt a tézist, hogy a kultúra is része az identitásunknak, akkor a horizont bizony még jobban kitágul, hiszen magát a kultúra fogalmát és tartalmát sem könnyű definiálnunk.²

Ezért munkámban arra törekszem, hogy lényegi szerepet szánjak a dolgozatom szempontjából releváns „roma identitás”, „roma kultúra” és az identitás-politikai fogalmakkal kapcsolatos megközelítések, értelmezések körének. Az *etnikai csoport – akárcsak az etnikai identitás* – egy szociokulturális csoporttal való azonosságérzet meghatározási mezője. Az identitás fogalmkörének értelmezését és tartalmi változásait – Arisztotelésztől (lényeg-látszat), Platóntól (szó-dolog), a XVIII-XIX. századi felvilágosodás során kialakult *esszencialista és konstruktivista* ideológiák és besorolások alrendszeréig – legcélszerűbb a XX. századi modern-premodern, posztmodern megközelítések vizsgálata alapján nyomon követni. Az identitás fogalmi keretének értelmezése a kulturális antropológia bekapcsolódásával mint tudományos paradigma is gazdagon kitárult (ennek egyik központi kérdése lett az identitás), ezzel viszont az elméleti megközelítések terén az esszencializmus és a konstruktivizmus szembenállása némileg mérséklődött, vagyis a *természeti és a történeti* megközelítések többé-kevésbé egymás kiegészítőjévé váltak. Bár a kulturális antropológiának mint önálló diszciplínának e témakörbe való bekapcsolódását, létjogosultságát egyes kutatók bírálják, esetenként a romológiai kutatásokba is átszivárgott felfogásmódokat is, s ezek közt is elsősorban azt, hogy a roma identitást mindig a „gádzsó” (nem cigány) identitás ellenoldali, vagy szembehelyezkedő formája, kiegészítő tartalmaként határozták meg.³

A személyes identitás, amelynek létrejötte a mérvadó tudományos feltevések szerint evolúciós folyamat eredménye, történelmi életformává vált.⁴ Az identitás nem csupán az ember *természetjogi* megalapozottságú „szabadságra ítéltségét” fejezi ki, hanem cselekvésmódjának társadalmi-történelmi tovább-konstruálhatóságát is. „Az identitás nem csupán egy »dolog«, amellyel az ember »rendelkezik« vagy amelyből »merít«, hanem »történet« is, aminek folyamatos elmesélhetősége, illetve újramesélhetősége adja azt a karakterét, amellyel önazonosságként tételezhető.”⁵

A nemzetiséghez vagy etnikumhoz való tartozás – mint minden identitás – relatív, a kollektív identitás tudatosságát tanúsítja, amely számos elemből áll össze, mint például a közös történelem, hagyományok, szokások, kultúra és nyelv.⁶ Daniel Bell öt makroszociális egységet sorol fel, mint az egyéni és a csoportos identitás alapvető jellemzőit, ezek: a nemzet, a vallás, az etnikum, az osztály és a nem.⁷ Bár egy személy teljes identitását alkotó összes elem között a nemzetiség jelentőségét mindig az adott kontextus határozza meg, a legtöbb ember számára az etnikai hovatartozás saját énképének, identitásának igen fontos – ha nem éppen a legfontosabb – jellemzője. Rothschild értelmezése szerint az etnikai hovatartozás nagy előnye a személyes identitás más jellemzőivel szemben az, hogy „képes a legintenzívebb, a legmélyebb és a legszemélyesebb érzelmek felkeltésére”.⁸ Weber meghatározása szerint az etnikai csoportok olyan emberek összességeként foghatók fel, akik „szubjektíve” meg vannak győződve közös leszármazásukról, és oly módon ápolják és terjesztik ezt a szubjektív hitet, hogy annak fontos közösségképező szerepe lesz. Az etnikai összetartozás önmagában nem jelent közösséget, ugyanakkor elősegíti a különböző közösségek, különösen a politikai közösségek kialakulását.⁹ A kultúra például sokszor sokkal fontosabb és mélyebb alkotóeleme az etnikai identitásnak, mint a nemzeti identitásnak. Ez a román esetében is hasonlóképpen van, több kutatás és önvallomás igazolja ezt. Ugyanakkor az „ellenkezője” is lehet igaz: az asszimiláció lehet célja egy etnikai csoportnak, de nem lehet célja egy nemzetnek. A történelem hétköznapijain során voltak (vannak) olyan csoportok, – köztük a románok is – akik többnyire előnyösnek találták vagy találják igazi etnikai identitásuk tagadását és más identitás felvételét (bár ezek a várt előnyök semmilyen változást nem idéztek elő a román tekintetében), sőt néha kényszerítve érezték magukat arra, hogy etnikai hovatartozásukat megváltoztassák. Másképpen: „az új identitást lehet racionális alapon kiválasztani, az előre várható hátrányok és előnyök kialakulásával, de kiválaszthatók mélyen gyökerező értékek alapján is”.¹⁰ Az identitás szorosan összefügg a kollektív emlékezettel, ezért azok az írástudó kultúrák, amelyek a közös múltat elbeszélő írott forrásokkal rendelkeznek, általában sikeresebbek identitásuk kialakításában, mint az

írásbeliséggel nem rendelkező népek. A roma egyéni és csoport-identitással kapcsolatos elemzéseknek, értelmezéseknek is számos megközelítés módja létezik (az interneten a cigány/roma identitásról keresett publikációkból 160 db-ot regisztráltam). Kérdésként merül fel, vajon mekkora az a mennyiség, ami még nincs az interneten közzétéve, és ugyan mekkora az a terület, amely még a tudomány által feltáratlan maradt. A roma identitással kapcsolatos publikációk tematikus feldolgozásának kategóriái lehetnek: vérégi/származási, csoportkohéziós, eredet-tudati, szolidaritási, szimbolikus, etnokulturális, geográfiai, relacionalista, etnopszichére koncentráló, kultúrantropológiai, lokalitástörténeti, politikai stb.¹¹ A megközelítések, értelmezések az említetteken kívül még számos csoportra/alcsoportra, ágazatra/irányzatra bonthatók. Az etnikai identitásalkotás nemcsak az egyén és a csoport önmeghatározásának függvénye, hanem a külső társadalmi, kulturális és politikai környezet is alakítja, kategorizálja.¹²

A politika gyakorlóinak hatalmi pozíciójából adódóan és a tudomány művelőinek¹³ megvan az a lehetősége, hogy a kisebbségi identitást alkalmi céljainak megfelelően hol nyíltan, erőszak alkalmazásával,¹⁴ hol burkoltan, manipulatív módon befolyásolja, alakítsa.¹⁵ Az identitás tehát nem önmagában létezik, hanem csak más csoporthoz való viszonyításában nyerheti el önmaga jelentését. A cigányok identitása és annak megpróbáltatásai sem érthetők az általánosabb, „magyar” identitás és annak változó jelentéstartalmainak figyelembevétele nélkül. A társadalmi, gazdasági és politikai rendszerek globális változásának fejleményeként a régi értékek és normák eltűnnek, helyettük újabbak csak hosszú idő elteltével, a társadalomban zajló diskurzusok során alakulnak ki. Így van ez hazánkban is, még csak az értékekről, normákról (hőstett vagy bűncselekmény) és fogalmakról (állam, nemzet, nacionalizmus, lokális-globális közösség)¹⁶ zajlik a tudományos és politikai diskurzus. Közben alapvetőbb kérdések és elvitatások folyamata zajlik, ilyen a kormányzás biztonsága, a döntéshozás stabilitása, a pártok és civil szféra elválasztása, a közbizalom szintjének csökkenése, a félrevezető kormányzati deklarációk mennyiségének növekedése, kisebbségi érdekképviseltek helye szerepe a demokráciában stb. Ennek következményeként mindnyájan tudjuk, hogy társadalmunk identitásának egésze kritikus átalakulási fázisban van. Nemcsak a nemzet-tudat, nemcsak a térségi identástudat, nemcsak a regionális vagy európai hovatartozás önérzete, hanem a csoport-tudatok, közösségi identitások, családi-mikroközösségi entitások válságképletei is láthatóak lettek immár. Összegezve: a roma identitást befolyásoló tényezők között fontos szerepet tölt be a többségi etnikum identitásának alakulása, másképpen alakul tehát a többségi társadalom által kialakított roma kép, de emellett nyomatékossabb jelentőséggel bír a romák magukról alakított önképe, ön-reprezentáció-

ója is. A roma identitásnak valahol a két erőter dialógusaiban, ütközéseiben kell (vagy lehet) kialakulnia. A két megközelítés ritkán esik egybe vagy egyezik meg teljesen, de nem mindegy, hogy mekkora a kettő között a vélt vagy valós eltérés.¹⁷

A fogalmi keretek meghatározásához tehát a kortárs társadalomtudományi gondolkodás több releváns teóriáját, ezen belül a korszakos vitákat, közpolitikai diskurzusokat, szakirodalmi és teoretikus közelítések ide vonatkoztatható tömegét használom föl. Kétségtelenül alkalmi módon, hisz a reflektált témakörök száma és a vitatkozók álláspontjai egyrészt végtelen számúak, követhetetlenül szétágazóak, másrészt szinte mindegyikre érvényesen fennáll, hogy éppen a roma társadalom önmagára reflektáló diskurzusait, identitás-alakzatait nem érintik alapvetően, tehát mintegy „elbeszélnek” fölöttünk, nincs módjuk az „átbeszélési gyakorlatra”, az érdemi egyeztetésre, a fogalmi körülírásra sem. Ennek nem utolsósorban az az oka, hogy a roma értelmiség egyfelől nem kellőképpen felvértezett a körülötte zajló diskurzusok teoretikus fegyvertárával, másfelől pedig vagy nem érez érintettséget (mert „nem róla van szó”), vagy nem ugyanazzal az eszköztárral van felkészülve a dialógusra és önvédelemre, amelyet a gádzsó tudományosságnak áll módjában meghatározni és alkalmazni. E két térfél közötti tájékozódásban kettős a roma értelmiség és saját szerepvállalásom is: emitt elfogadónak lenni, amott megfelelően felkészültnek mutatkozni, végül mindkét fél számára relevánsan, korrektül és toleránsan megfelelni... E szerep sikeréről utóbb minden érintett félnek módja lesz reflexiókkal válaszolni, de kétségtelen, hogy egyforma eséllyel küzdhetnek mindkét oldalról elfogadhatatlan érvelő-kontesztáló szerepben, a „kibékítést” érvénytelenül megkísérlő attitűdjével. A továbbiakban a romák ön-reprezentációjáról fejtem ki néhány közvetítő vagy „köztes” gondolatot, valamint egynémely válogatott reflexiómat is a politikai, közgondolkodást befolyásoló jelenségekről, amelyek a romákról alkotott képet jelenítik meg a társadalomban.

Az etnicitást az elmúlt időben sokan sokféleképpen értelmezték, ezért itt csupán néhány, témaköröm szempontjából is fontos meghatározó kutató nevét szeretném megemlíteni, amilyenek a *primordalista* Shils, Geertz, Novak stb. és az *instrumentalista* Weber, Barth, Brubaker, Jenkins, Hall stb. Az ön-reprezentáció, csak a XX. század közep

többsnyire nem romák tematizálnak, az a többség által (de azért romák által is)¹⁸ kommunikált, a „roma értelmiség által erőltetett” etnikai identitás: „*roma nacionalizmus*”.¹⁹ A másik a roma kutatásokat, publikációkat képviselő kutatók körének terméke, akik a roma kultúra sajátosságait társadalmi, gazdasági dimenziókba helyezik és ebből vonnak le következtetéseket. E megközelítés alapján vitatják a cigány kultúra sajátosságait, létét és önállóságát, feltéve a kérdést: mindez „*etnikus kultúra vagy szegénység kultúrája?*”²⁰ A két felfogásmódban jól látható az *univerzalista* Edward Burnett Tylor nyomán keletkezett értelmezés, amely *elveti a kultúrák sokféleségének megszüntetésére, a másság tagadására irányuló törekvést*. Ezzel párban áll, de tőle eltér a *relativista* Franz Boas, Ruth Fulton Benedict-féle értelmezés, amely *az emberi fejlődésben a másság abszolutizálódására való törekvést veti el*.²¹ Mindkét oldal abszolutizálása komoly veszélyt hordoz magában egy társadalomban. A jelentésadás a különbségeken alapul, márpedig a különbségeket a kultúra számára is keretként szolgáló osztályozási rendszer biztosítja.²² Az osztályozási rendszer alapja a szimbolikus reprezentáció, amely egyúttal a saját és a másik csoport egyértelmű megkülönböztetését teszi lehetővé, vagyis a roma és nem roma közösségekben szimbolikus határok detektálhatók.²³ A *Bourdieu* szerint a szimbólumok rendszere, áthatja az identitás olyan mezőit, mint amilyen a család, munkahely stb.²⁴ Ily módon a szimbólumok a társadalmi reprezentáció részét képezik, amint a meghatározó viselkedési minták, beleértve a dominancia gyakorlatát is. Ezzel szemben *Ian Hanckok* professzor állítása, hogy a haza, az otthon állandóságot és biztonságot jelent, azt jelenti tehát, hogy az ember egy közösséghez tartozik, ahol a szomszédok megismerik, és pontosan tudják, hogy hol a helye társadalmi struktúrájukban. „*A kívülállók, mint a romák ezen kritériumok egyikének sem felelnek meg és mivel ismeretlenek, ezért potenciális veszélyt jelentenek a társadalomra*”.²⁵ Mielőtt a két fogalmi megközelítés különbségeit kimutatnám, még néhány alapfogalmat feltét

den nemzet, minden etnikum történelmének megírásához szükségeltetett. Ezek után nem nagy erőfeszítéssel megfogalmazható, hogy a vélt történeti eseményektől terhelt, negatív attitűdökkel bővelkedő,²⁸ pozitív attitűdöket nélkülöző, forrás-hiányos, roma identitás nélküli roma történelem született. Az örökség figyelmen kívül hagyásával viszont nehezen értelmezhető a jelenlegi roma identitás. A közpolitikában gyakran felvetődik a kérdés, hogy *miért is nincs erős roma identitás?*²⁹ Akár Mária Terézia birodalmi rendeleteit, (amelyeket *II. József* tovább gyarapított), akár az autoriter, akár az államszocialista politikai rendszer roma politikáját tanulmányozzuk, összességében megállapítható, hogy mindhárom politikai rendszer – más eszközökkel ugyan, de – a cigányok eltüntetését tűzte zászlajára.³⁰ A fenti kiközösítő politikák hatása még ma is érezhető identitás-válságot okoz a cigány közösségek köreiben, közülünk többen még mindig nem merik vállalni identitásukat a diszkriminációtól való félelem, és a többségi társadalom által rájuk ruházott pejoratív tartalom miatt.

Érdekes módon Robert E. Park éppen a romák példáját használja annak bemutatására, amikor nem történik meg az eltérő kultúrák és fajok asszimilációja. A fajok közötti kulturális asszimiláció legnagyobb akadály – mondja Park – nem a különböző gondolkodás, hanem inkább az eltérő fizikai vonások. Mégis Park szerint hosszú távon „az együtt élő emberek és fajok, akik ugyanazon gazdasági környezet részét alkotják, elkerülhetetlenül elkezdene egymás között is házasodni, így kapcsolataik végül társadalmi és kulturális kapcsolatokká fejlődnek.”³¹ Az olvasó csak azt nem tudja meg, mit érthetett Park a „hosszú táv” kifejezésen, hiszen számos eset mutatja – nem utolsósorban az európai cigányoké –, hogy különböző faji csoportok évszázadokon keresztül egymás mellett élhetnek úgy, hogy csak igen szerény mértékben asszimilálódnak. Hazánkban a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején *jelent meg az első olyan roma értelmiségi generáció*, amelynek tagjai a nyilvánosság szeme láttára tudatosan vállalták szá

sem képezhetik más csoportoknál egyazon jelképes ellentétek alapját, amely a roma csoportok összességét a nem cigány környezettől elválasztja. Így figyelmünket inkább másféle területekre kell hogy vessük, ha e szembenállás különbségeinek alapjait akarjuk megismerni.³⁵ Pierre Bourdieu-vel szólva, nem a különböző etnikai csoportokat, hanem a történelmi situációk által meghatározott strukturális terekben cselekvő egyéneket, és a közöttük folyó klasszifikációs küzdelmet kell „objektív valóságnak” tekinteni.³⁶ Ha a roma identitást jogi oldalról közelítjük meg, akkor elvileg minden feltétel adott és itt minden rendben van. Magyarországon törvény adta lehetősége mindenkinek a szabad identitásvállalás, így e megközelítés alapján az a cigány, aki annak vallja magát. Ezzel szemben még a társadalomkutatók is a „tudományos” vizsgálatok módszertanában a környezetet kérdezik a cigányok identitásának mikéntjéről!³⁷ Ha a többségi társadalom szémszögéből vizsgáljuk a kérdést, akkor még bonyolultabb a helyzet, mert létezik a jogtól eltérő, de politikai rendszereken átívelő íratlan (nacionalista) társadalmi értelmezés, amely a többség privilégiumának tekinti, hogy eldöntse, ki mikor és meddig cigány. Ebből adódóan a cigányok létszámára vonatkozó intervallumban megtalálható a 142 ezer,³⁸ 190 ezer,³⁹ 550-650 ezer⁴⁰ és az 1,6 milliós⁴¹ létszám-becslés és statisztikai adat is.

Összegzőként megfogalmazható, hogy a cigány etnikumot nem lehet homogén csoportként definiálni. Hazánkban három nagy csoport létezik (romungro, beás, oláh) de ezek számos alcsoportra bonthatók. A cigány csoportokról létrejött roma identitás nélküli történelem és a roma kultúra becsmérése igen megnehezíti a roma kultúra elismertetését és az erős roma identitás kialakulását. De azért hozzátenném, óvakodnunk kell az olyan vonások általánosításától, amelyek csupán az egyik csoportra jellemzőek. *Patrick Willams* kifejezésével élve nem volna helyes egy olyan házassági inté

szerint nem az előítélet és a rasszizmus szűnik meg, hanem az etnikum jelentősége csökken a társadalmi pozíció meghatározásában.⁴⁴

Az ellentétek e rendszeréhez társul a másiktól alkotott sztereotip kép, és a félelem vagy lenézés jellemezte védekező reakció számos fajtája, amely hozzájárul a cigányok és a gádzsók elkülönüléséhez. Merítenék egy rövid összefoglalót Michael S. Stewart *Deprivatizáció, romák és „underclass”* című munkájából: norvég parasztok szemében a „cigányok” kivétel nélkül „nélkülözők”, akiknek egy rendes paraszt mindig adhat valamit jótékonyaságból. Jóllehet, a legtöbb cigány valóban függ paraszti patrónusától, az elmúlt években néhány cigány család szert tett olyan anyagi forrásokra, amelyekre a parasztoknak is szükségük van. De annak ellenére is, hogy ezzel megváltozott a falusiak és a romák viszonya, mindenki – beleértve a romákat is – továbbra is úgy tesz, mintha a romák függő helyzetben lennének. A végső csavar pedig az, hogy a falusiak úgy kezelik a romák alkalmazását, mint a jótékonyaság aktusát, amivel maguk előtt is legitimálják, hogy miért terményben, és nem pénzzel ellentételezik.⁴⁵

A másik eset: a Déli-Kárpátokban található Barsana nevű falu kapcsán a 2000 júliusában megtartott helyhatósági választásokon egy románul beszélő, vagyis beás is jelöltette magát a polgármesteri posztra. Egy olyan faluban, ahol a lakosság nagy többségét rideg birkatartásból élő emberek alkotják. Ez akkor példa nélkül álló eset volt, és a néprajzkutatókkal a helyiek közölték is: a roma férfit bizonyosan meglincselték volna, ha megnyeri a választásokat. A helyzet elmérgesedéséhez hozzájárult még, hogy a kampányidőszakban a roma szavazatokra apelláló másik jelölt a második forduló éjszakáj

tódása sem előnye az erős identitás kialakulásának. A politikai rendszerek elnyomó, nemzetépítő,⁴⁸ roma kisebbség-ellenes politikája sem kedvezett az identitás-vállalás harmonikussá válásának, a demokrácia szabályrendszere viszont a cigányokat rendre védekező mechanizmusra, öngazolásra kényszerítette (nem minden cigány bűnöző stb.), amely lekötötte a roma értelmiség erejét, s idővel ez is gátja lett az erős roma identitás kialakulásának. A cigányoknak az Európa történelme során átélt traumákat a mai napig nem sikerült feldolgozni. A legnagyobb gondok pillanatnyilag alighanem identitásunk úgynevezett narratív összetevőivel kapcsolatban merülnek fel. Azaz a jelenlegi helyzetben mi cigányok is képtelenek vagyunk eldönteni, mire emlékezzünk, és mit építsünk fel az elkövetkezendő időkben. A roma értelmiség vagy a roma elit a mai napig nem tért magához, és nem tudta megfogalmazni önmagát. Olyan szigetek alakultak ki, amelyeken ugyanúgy zajlik az útke-resés a roma nacionalizmus, korporatív és a polgárjogért folyó – időnként egybeeső – küzdelem között.⁴⁹ Feltehetnénk a kérdést, hogy mégis mi az, ami a különböző roma közösségeket Európában és Magyarországon az állampolgárságon kívül összeköti? Véleményem szerint a részben megmaradt kulturális értékek és a cigány közösségekkel szembeni *mérhetetlen kirekesztés, előítéletesség, diszkrimináció és a kitaszítottság*. Persze ez elősegíti az etnikai alapú identitást, az etnikai alapú közös sorsudatra ébredést és az etnikai alapú politizálást. Ugyanis, „*Minél gyakoribb, hogy elnyomják, vagy elszíntelenítik az etnikai csoport reprezentációját (önmegjelenítését), annál sűrűbben megesik, hogy a kisebbségi csoport öngazolásra szorul, sértet*

- ³ **Niedermüller Péter:** Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban.
= Replika 38. sz.
Web: <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/38/07nieder.htm>
(2007. 07. 20.)
- ⁴ **Bakk Miklós:** A politikai identitás szerkezete: doktori disszertáció, 2005.
Web: <http://bakk.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=2&p=4167>
(2007. 07. 10.)
Luckmann, Thomas: *Personal identity as an evolutionary and historical problem.*
In M. von Cranach – K. Foppa (eds.): *Human Ethology.* Cambridge; Paris; Cambridge University Press; Maison des Sciences de l'Homme, 1997.
- ⁵ **Bakk Miklós:** II. A politikai identitás.
Web: <http://bakk.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=2&p=4173>
(2007. 11. 04.)
- ⁶ **Choli Daróczi József:** A cigány kultúra fontossága. = Rom Som, I. évf. 1.
Web: <http://www.oco.hu>
(2007. 07. 20.)
- ⁷ **Bárány Zoltán:** A Kelet-európai cigányság. Bp.: Athenaeum, 2000. 76. p.
- ⁸ **Ld. uo: Joseph Rothschild** 76.
- ⁹ **Weber, Max:** Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. Bp.: Közgazd. és Jogi kvk, 1992. 96. p.
- ¹⁰ **Nelson Kasfir, idézi:** Bárány Zoltán A Kelet-európai cigányság. Bp.: Athenaeum, 2000. 77. p.
- ¹¹ **Vö.: A. Gergely András:** Kisebbségek és europaizálódás.
Web:

- = Szociológiai Szemle 2001./4. sz. 85-95. p.
 Web: <http://www.mtapti.hu/mszt/20014/ladanyi.htm>;
 (2007. 07. 20.)
- Barth, Fredrik:** Régi és új problémák az etnicitás elemzésében.
 = Regio - Kisebbség, politika, társadalom 1996/1. sz.
 Web: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf670.pdf
 (2007. 07. 20.)
- ¹⁹ **Fosztó Pál:** Van-e cigány nemzettudat? In Társadalmi önismeret és nemzettudat Közép-Európában. Bp.: Teleki László Alapítvány, 2002. 207-224. p.
 Web: <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf4608.pdf>
 (2007. 08. 20.)
- ²⁰ **Szuhaí Péter:** A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra, vagy szegénység kultúrája. Bp.: Panoráma, 1999. 11-15. p.
- ²¹ **Rostoványi Zsolt:** A civilizáció (k) globalizálódása avagy a globalizáció (de) civilizálódása? = Magyar Tudomány, 2002/6. sz.
- ²² **Dubcsik Csaba:** Mary Douglas Kulturális Antropológiája. = Szociológiai Szemle, 1993./3-4. sz. 177-184. p.
- ²³ **Okely, Judith:** Szimbolikus határok. = Café Babel 1991/1. sz. 37. p.
Bakó Boglárka: Cigány módra – magyar módra. Együttélési viszonyok egy mikroközösség szerteotípiatörténete in át. In Bakó Boglárka-Pap Richárd-Szarka László: Mindennapi előít

- ³³ **Sághy Erna:** A Kérészetű Cigányszövetség. = HVG 1997. június 14.
Mezei András: „Ami sors egy versért kiróható”. = Magyar Nemzet 1990. január. 921-923. p.
- ³⁴ **Prónai Csaba:** Cigányok Európában. Bp.: Új Mandátum, 2000.
- ³⁵ **Patrick Willams, idézi:** Prónai Csaba: Cigányok Európában. Bp.: Új Mandátum, 2000. 15. p.
- ³⁶ **Pierre Bourdieu, idézi:** Michael S. Stewart Deprivatizáció, romák és „underclass”. = Beszélő 2001/7-8. sz.
- ³⁷ **A. Gergely András:** Európai? Összehasonlító? Kisebbségkutatás? MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Dokumentum-füzetek 18.
- ³⁸ 1990. Népszámlálás, 27. Demográfiai adatok II. kötet, KSH.
- ³⁹ Népszámlálás, 2001. 4. Nemzetiségi kötet
- ⁴⁰ **Kemény István:** A magyarországi cigány népesség demográfiája.
 Web: http://www.demografia.hu/Demografia/2004_3-4/Kemeny%20Istvan_kozl.pdf
 (2007. 08. 20.)
- ⁴¹ 2002 C K Ö Választás. A roma kisebbség jelöltjeire leadott szavazatok száma.
 Web: http://www.valasztas.hu/onkval2002/so02/ered_ind.htm
 (2007. 10. 20.)

